

મું. ઇ. કેળવણી ખાતાએ શિક્ષક
લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કરેલી.

ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળ.

(પ્રાથમિક શાળાઓના ત્રીજા ધોરણ માટે.)

લેખક :

મુલદ્રો છોટાલાલ.

આસીસ્લેટ (શિક્ષક)

મ્યુનિસિપલ કોળપુર કન્યાશાળામાં. ૩

અમદાવાદ.

(હક પ્રકાશકને ગ્રાધિન છે.)

પ્રકાશક :

સાકરલાલ બુલાખીદાસ બુકસેલર.

રામચંદ્ર અમદાવાદ.

કિંમત ૦-૬-૦

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક '૧૪૮૨૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાત પ્રાંતી ભૂગોળ

વિષય મ ૩૫૩ : ૮૪૩ : ૨ : ૨૩૧૧ -

મું. ઇ. કેળવણી ખાતાએ શિક્ષક
લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કરેલી.

ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળ.

(પ્રાથમિક શાળાઓના ત્રીજા ધોરણ માટે.)

કર્તા:

સુભદ્રા છોટાલાલ.

આસીસ્ટન્ટ શિક્ષિકા

અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કાળુપુર કન્યાશાળા નં. ૩

અમદાવાદ.

પ્રકાશક:

સાકરલાલ બુલાખીદાસ બુકસેલર.

રીયીરોડ, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૪ થી

પ્રત, ૩૦૦૦

કિંમત ૦-૪-૦

(સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધિન છે)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીયર્થ-સંગ્રહ
૧૪ ૦

મુદ્રક: પુરુષોત્તમ શંકરદાસ પટેલ
“ શ્રી ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રણાલય ”
ફર્નિચરીંગ બીજ, રીચીરોડ
અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

છાકરાઓની શાળાઓ તેમ કન્યાશાળાઓ બંનેના પાઠ્ય પુસ્તકોની અભ્યાસક્રમ લક્ષમાં રાખીને આ પુસ્તકની યોજના કરવામાં આવી છે. કન્યાશાળાના ધોરણ ત્રીજાના ભૂગોળના અભ્યાસમાં તાલુકો, જિલ્લો તથા પ્રાંતની ભૂગોળ ઉપરાંત દુનિયાના મુખ્ય દેશો તથા તેમનું એક બીજાના સંબંધમાં સ્થાન એનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળના અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ થએલા પુસ્તકોમાં આનો સમાવેશ કરેલો નહિ હોવાથી ભૂગોળનું શિક્ષણ આપવામાં શિક્ષકોને અડચણ પડતી હતી. તેમ જોના પાઠ્ય પુસ્તક નહિ હોવાથી બાળકોને પણ અગવડ પડતી હતી. આ અગવડ દૂર કરવાનો આ પુસ્તકનો હેતુ છે.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભૂગોળનો વિષય ઘણા અધરો છે. વહેંચણીની માફક માત્ર ગામો, નદીઓ, પર્વતો વગેરેના નામો બાળકો પાસે જોખાવી ભૂગોળનું શિક્ષણ આપવાનું શિક્ષકોને હવે પાડવું એમ નથી. કારણ કે દેશની ભૂતળ રચના, રાજ્ય વ્યવસ્થા, રેલવે લાઇનો, લોકો તેમના ધર્મ તથા ધંધાઓ, અયાત નિકાશ વગેરે બાબતનું શિક્ષણ આપવું તે પણ જરૂરનું છે. આથી કરીને ભૂગોળનો વિષય પ્રાથમિક શાળાઓમાં હવે અધરો થવા લાગ્યો છે. આવા અધરા વિષય ઉપર એક પુસ્તક લખવાની મારા જેવી એક સામાન્ય

શિક્ષકા હીંમત ધરે એ એક જાતની ધૃષ્ટતા કહેવાય, તે હું સારી રીતે સમજું છું. પરંતુ કેટલા સખળ કારણોને લીધે આ પુસ્તક લખી જાહેરમાં મુકવાની મેં હીંમત ધરી છે.

જોડા પહેરનારને જોડો કંઈ જગ્યાએ હંમે છે, તે તે સારી રીતે સમજી શકે છે, હું ત્રીજા ધોરણમાં ભૂગોળ શિખવું છું. તેથી તે વિષય શિખવવામાં શિક્ષકને ક્યાં અને કેવી મુશ્કેલીઓ પડે છે, તેનો મને અનુભવ છે. મારા વર્ગમાં ભૂગોળનું શિક્ષણ આપવાને માટે મેં કેટલીક નોંધો તૈયાર કરી હતી. આ બધી નોંધોને એકત્ર કરી તેનો વિસ્તાર કરી તેમજ કેટલાક યોગ્ય ફેરફારો કરી, બાળકોને આનંદ પડે અને વિષયમાં રસ પડે માટે તેની બનતી કાળજી રાખી. આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. તેથી હું માનું છું કે મારા શિક્ષક બંધુઓ અને ખાસ કરીને મારી શિક્ષિકા જાહેનો તરફથી મારા આ અલ્પ પ્રયાસને સારો આવકાર મળશે.

આ પુસ્તકમાં કાંઈ દોષો હોય તે તરફ જે શિક્ષક બંધુઓ અને શિક્ષિકા જાહેનો માફ ધ્યાન ખેંચશે તેમ આ પુસ્તક સંબંધી કાંઈ પણ સૂચનાઓ કરશે તેમનો હું ઉપકાર માનીશ, અને પ્રભુ-કૃપાએ જે કદાચ આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો પ્રસંગ આવશે તો તે વખતે તે દોષો તથા તે સૂચનાઓ તરફ હું ખાસ લક્ષ આપીશ.

છંવટે આ પુસ્તક લખવામાં વારંવાર ઉત્તેજન આપવા માટે તેમ કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ કરવા માટે હું આ પ્રસંગે અમારા સ્કુલ બોર્ડ એડમિનીસ્ટ્રેટીવ ઓફીસર સાહેબ રા. રા. પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈનો અંતઃકરણ પૂર્વક ઉપકાર માનું છું.

કાલુપૂર
અમદાવાદ.
તા. ૩૦-૪-૧૯૨૭

સુલદ્રા છાયાલાલ
આસિસ્ટન્ટ, શિક્ષિકા.
અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કાલુપૂર કન્યાશાળા
નં. ૩.

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના સ્કુલબોર્ડે આ પુસ્તક મ્યુનિસિપાલિટીની પ્રાથમિક શાળાઓમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે દાખલ કર્યું છે તેથી હુંક સમયમાં આ લઘુ પુસ્તકની ચોથી આવૃત્તિ કાઢવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. સ્કુલબોર્ડે મારા આ અદ્ય પ્રયાસને આ રીતે ઉત્તેજન આપ્યું છે તેથી આ પ્રસંગે હું સ્કુલ બોર્ડના સભાસદોનો તેમજ એડ-મીનિસ્ટ્રેટીવ બોરીસર સાહેબનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં મેં શિક્ષક બંધુઓ તથા શિક્ષિકા બહેનોને આ પુસ્તક સંબંધી મને કંઈ સૂચના કરવા વિનંતી કરી હતી, પરંતુ તેમના તરફથી એક પણ સૂચના નહિ આવેલી હોવાથી માત્ર નજીવા ફેરફારો સાથે આ પુસ્તક ફરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તા. ૨૦-૪-૨૬.

અમદાવાદ.
તા. ૨૦-૪-૨૬.

સુભદ્રા છોટાલાલ.
આસિસ્ટન્ટ શિક્ષિકા
કાળુપુર કન્યાશાળા નં. ૩.

છોકરાઓ માટેના ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળાઓના ધોરણોમાંથી ધોરણ ત્રીજું.

ભૂગોળ.

અની શકે ત્યાંસુધી પ્રત્યક્ષ અવલોકનથી તથા માટીના અથવા ખીન્ન નમુનાથી ભૂગોળની મુખ્ય સંજ્ઞાઓ શીખવવી, અને પછી નકશામાં બતાવવી.

નકશામાં ભૂતળ રચના બતાવી હોય તે ઉપરથી દેશના ઉંચાણ નીચાણના દેખાવ તથા તેના સામાન્ય લક્ષણો વિષે અનુમાન કરવાનો છોકરાંઓને મહાવરો પડાવવો. (નકશાના) સ્કેલનું જ્ઞાન, સ્કેલ ઉપરથી નકશા ઉપર અંતરો માપવાં, જલ્લા અથવા એજન્સીની ભૂતળ રચના, ત્યાં જે ઉદ્યોગ ચાલતો હોય તેમજ તેના સ્થળો, વ્યવહાર ચલાવવાના જે સાધનો હોય તે વગેરે શુદ્ધાં. ગુજરાતની સામાન્ય ભૂગોળ શિક્ષકે કાળા પાટીઆ ઉપર દોરેલા નકશાના ખાખામાં છોકરાંઓએ જગ્યાઓ પુરવી.

ગુજરાતી કન્યાશાળાઓનાં ધોરણોમાંથી ધોરણ ત્રીજું.

ભૂગોળ.

(૧) તાલુકો, જલ્લો અને પ્રાંત—અ સીમા. બ. મુખ્ય—પ્રાકૃતિક લક્ષણો. ક મુખ્ય જગ્યાઓ. ટ મુખ્ય ઉપજો. ઈ લોકો. અને વંધાઓ. ફ ગામ અથવા કસબા તથા તાલુકા જલ્લા અથવા પ્રાંતના ખીન્ન ભાગો વચ્ચેનાં વહેવારનાં સાધનો.

(૨) દુનિયાના મુખ્ય દેશો અને તેમનું એક ખીન્નના સંબંધમાં સ્થાન (જેમ અને તેમ સાદી રીતે શીખવવાં.)

ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળ.

પ્રકરણ ૧ હું.

તાલુકાની ભૂગોળ.

શિક્ષક—બાળકો, આપણું શહેરનું નામ શું ?

વિદ્યાર્થીઓ—અમદાવાદ.

શિક્ષક—બરોબર, અમદાવાદ શહેર વિષેની કેટલી હકીકત તમે બીજી ચોપડીમાં શીખી ગયાં છે, હવે આ ત્રીજી ચોપડીમાં તમે બીજું કંઈ નવું શીખશો. બોલો, તમને ખબર છે: તાલુકો કેને કહેવાય ?

વિદ્યાર્થીઓ—નાજી.

શિક્ષક—આપણું અમદાવાદ શહેર તથા આજુબાજુના કેટલાક નાના ગામો મળીને એક તાલુકો બનાવવામાં આવ્યો છે. તમને ખબર છે, કે અમદાવાદ શહેર કયા તાલુકામાં આવેલું છે.

વિદ્યાર્થીઓ—નાજી.

શિક્ષક—અમદાવાદ શહેર ઉત્તર દસ્ક્રોઈ તાલુકામાં આવેલું છે. હવે તમે મને કહો, અમદાવાદ શહેર સિવાય ઉત્તર દસ્ક્રોઈ તાલુકામાં બીજાં કયાં કયાં મુખ્ય ગામો આવેલાં છે ?

વિદ્યાર્થીઓ—અમને તે ગામોના નામ નથી આવડતાંજી.

શિક્ષક—સાંભળો હું કહું. સરખેજ, નરોડા, અડાળજ નિકાલ અને ઉવારસદ, આટલાં ગામો તમારે માટે બસ છે. હવે કહો, સરખેજમાં કાંઈ જોવા લાયક છે ?

એક વિદ્યાર્થી—હાજી, સરખેજનો રોજો જોવાલાયક છે.

શિક્ષક—ખરાખર, ત્યારે અડાળજમાં શું જોવાલાયક છે.

બીજો વિદ્યાર્થી—સાહેબ, અડાળજની વાવ જોવાલાયક છે.

શિક્ષક—ઉત્તર દસકોઈ તાલુકામાં નદીઓ કઈ છે ?

ત્રીજો વિદ્યાર્થી—સાખરમતી.

શિક્ષક—ખરાખર, સાખરમતી અને બીજી એક નાની નદી પણ છે. તેનું નામ ખારી છે. આ તાલુકામાં ચાર રેલવે લાઇનો છે.

(૧)—અમદાવાદથી સરખેજ જતી; (૨) અમદાવાદથી નરોડે જતી, (૩) અમદાવાદથી વીરમગામ જતી, (૪) અમદાવાદથી આબુરોડ જતી. હવે મને કહો તાલુકાનો ઉપરી અમલદાર કોણ છે ?

એક વિદ્યાર્થી—મામલતદાર સાહેબ.

શિક્ષક—ખરાખર

પ્રકરણ ૨ જી.

જીલ્લાની ભૂગોળ.

શિક્ષક—ખાજકો તમે ઉત્તર દસકોઈ તાલુકાની ભૂગોળ શીખી ગયાં, હવે મને કહો, જીલ્લો કોને કહેવાય ?

વિદ્યાર્થીઓ—અમને નથી આવડતું.

શિક્ષક—આપણો ઉત્તર દસકોઈ તાલુકો અને તેના જેવા બીજા કેટલાક તાલુકાઓનું જુથ એકત્ર કરીએ તો જીલ્લો બને. ઘણા

ગામો મળીને જેમ તાલુકો બનાવવામાં આવે છે, તેમ ઘણા તાલુકાઓ મળી જીલ્લો બનાવવામાં આવ્યો છે. હવે તમે મને કહેશો કે, આપણો ઉત્તર દસકોઇ તાલુકો કયા જિલ્લામાં આવ્યો છે ?

વિદ્યાર્થીઓ—અમને ખબર નથી.

શિક્ષક—આપણો ઉત્તર દસકોઇ તાલુકો અમદાવાદ જિલ્લામાં આવેલો છે. હવે કહો ઉત્તર દસકોઇ કાલુકા સિવાય અમદાવાદ જિલ્લામાં બીજા કયા કયા તાલુકાઓ આવેલા છે ?

વિદ્યાર્થીઓ—અમને નથી આવડતુંજી.

શિક્ષક—અમદાવાદ જિલ્લામાં નીચેના તાલુકા આવેલા છે.

(૧) ઉત્તર દસકોઇ (૨) દક્ષિણ દસકોઇ (૩) વીરમગામ (૪) પ્રાંતીજ (૫) ઘોળકા (૬) ધંધુકા. આ સીવાય ત્રણ પેટા મહાલો છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) મોડાસા (૨) સાણંદ (૩) ઘોઘા.

હવે કહો આપણા અમદાવાદ જિલ્લામાં નદીઓ કયા કયા આવેલી છે.

વિદ્યાર્થીઓ—સાબરમતી, ખારી, મેશ્વે, વાત્રક ને હાથમતી.

શિક્ષક—બરાબર, અમદાવાદ જિલ્લો ઉત્તર વિભાગમાં બીજા બધા જિલ્લાઓ કરતાં મોટો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૦૦ ચોરસ માઇલ છે; અને વસ્તી ૮૬૦૯૧૧ માણસની છે. આ જિલ્લાના કુદરતી ત્રણ વિભાગ થઇ શકે છે. (૧) પ્રાંતીજ ને મોડાસાનો પહાડી પ્રદેશ. (૨) મધ્ય વિભાગ—તેમાં વીરમગામ, દસકોઇ ઘોળકા, ધંધુકા અને સાણંદ તાલુકાનો સમાવેશ થાય છે. (૩) ઘોઘા તાલુકો.

અમદાવાદ જીલ્લાનાં મુખ્ય શહેરો.

મુખ્ય શહેરો—અમદાવાદ-ગુજરાત પ્રાંતમાં સૌથી મોટામાં મોટું અને વેપારમાં આગળ પડતું શહેર છે. તેમાં જોવા લાયક કંટલાંક સ્થળો છે. તે તમે શીખી ગયાં છો.

વીરમગામ—તાલુકા ગામ છે, અને તેમાં સિદ્ધરાજની મા મીનળ દેવીનું બંધાવેલું મુનસર તળાવ જોવા લાયક છે. ત્યાં રતો પાક થાય છે અને તેનો વેપાર સારો ચાલે છે.

ખારાધોડા—વીરમગામ તાલુકામાં આવેલું છે. ત્યાં મીઠું પકવવામાં આવે છે.

ધોળકા—તાલુકા ગામ છે. ત્યાં પણ મીનળદેવીનું બંધાવેલું મલાવ તળાવ જોવા લાયક છે. આ ગામનું પ્રાચીન નામ વિરાટનગર છે. ત્યાં પાંડવોની નિશાળનું સ્થળ છે. ત્યાં સુંક, દાડમ, જામફળ વગેરેની સારી પેદાશ થાય છે.

ધોધા—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. પ્રાચીન સમયમાં મોટું બંદર હતું; પણ હાલમાં મુંબઈનું બંદર ખુલવાથી વેપાર પડી લાગ્યો છે. ધોધાની પાસે **વીરમ બેટ** છે.

આ જિલ્લામાં ચાર રેલવે લાઇનો છે. (૧) મુંબઈથી વીરમગામ જતી, (૨) અમદાવાદથી આણં જતી, (૩) અમદાવાદથી પ્રાંતીજ જતી, (૪) અમદાવાદથી ધોળકે થઇ ધંધુકે જતી.

જિલ્લાના ઉપરી અમલદારને **કલેક્ટર સાહેબ** કહે છે. અમદાવાદ જિલ્લાના કલેક્ટર સાહેબ અમદાવાદ શહેરમાં શાહીબાગમાં રહે છે.

પાક—દસકોશીમાં ડાંગર, લાલમાં ઘઉં, અને વીરમગામમાં કપાસ. એ આ જિલ્લાના મુખ્ય પાક છે.

લોકો—આ જિલ્લાના લોકો કરકસર તથા પૈસા કમાવવાની કુશળતાને માટે ખાસ જાણીતા છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળ.

શિક્ષક—આળંકો તાલુકો કોને કહે, તે તમે શીખી ગયા, જલ્લો કોને કહે, તે પણ તમે શીખી ગયા, હવે મને કહેશો કે ઘણા જલ્લાઓ મળી શું બને ?

વિદ્યાર્થીઓ—અમને નથી આવડતુંજ.

શિક્ષક—હું તમને કહું સાંભળો. આપણો અમદાવાદ જલ્લો અને તેના જેવા બીજા કેટલાક જલ્લાઓ મળી એક પ્રાંત બને છે. અમદાવાદ જલ્લો કયા પ્રાંતમાં આવેલો છે ?

વિદ્યાર્થીઓ—અમને ખબર નથીજ.

શિક્ષક—આપણો અમદાવાદ જલ્લો ગુજરાત પ્રાંતમાં આવેલો છે. આળંકો, અમદાવાદ જલ્લા સિવાય બીજા કયા કયા જલ્લાઓ ગુજરાત પ્રાંતમાં આવેલા છે ?

વિદ્યાર્થીઓ—અમને ખબર નથીજ.

શિક્ષક—ગુજરાત પ્રાંતમાં નીચેના જલ્લાઓ આવેલા છે, (૧) અમદાવાદ, (૨) ખેડા, (૩) ભરૂચ (૪) પંચમહાલ. (૫) સુરત. હવે કોઈ મને કહેશો કે વિભાગ કોને કહેવાય ?

વિદ્યાર્થીઓ—એમને એ તો નથી આવડતુંજ.

શિક્ષક—ઘણા જલ્લાઓ અને તેની સાથે કેટલીક એજન્સીઓ મળીને રાજ્યવ્યવસ્થા માટે જે જીથ બનાવવામાં આવે છે તેને વિભાગ કહે છે.

વિદ્યાર્થીઓ—સાહેબ, એજન્સી એટલે શું ?

શિક્ષક—આળંકો, તે હું તમને સમજાવતો હતો. પરંતુ તમે સવાલ પુછ્યો તે બહુ સારું થયું. સાંભળો, આપણા અમ-

દાવાદ શહેરમાં, ઉત્તર દસકોઈ તાલુકામાં તથા અમદાવાદ જિલ્લામાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ છે, પણ ગુજરાતમાં ખીન્ન ઘણાં ગામો છે; તેમાં દેશી રાજ હિંદુ કે મુસલમાનનું રાજ ચાલે છે. આવા કેટલાક દેશી રાજ્યોનું જુથ એકઠું કરી, અંગ્રેજ સરકાર તરફથી નીમાયેલા એક અમલદારની દેખરેખ નીચે રાખવામાં આવ્યું હોય તેને **એજન્સી** કહેવાય છે. હવે તમારે પ્રાંત ને વિભાગનો તફાવત બરાબર સમજવો જોઈએ. તે હું તમને સમજાવીશ.

ભાષા અને કુદરતી રચના ધ્યાનમાં લઈ દેશના ભાગ પાડવામાં આવ્યાં છે, તેમાંના દરેક ભાગને **પ્રાંત** કહે છે, અને રાજ્ય વ્યવસ્થા ચલાવવા માટે એક ઉપરી અધિકારીના અમલ નીચે સોંપાયેલા ઇલાકાના ભાગને **વિભાગ** કહે છે.

અમદાવાદ શહેર, ઉત્તર દસકોઈ તાલુકો, તથા અમદાવાદ જિલ્લો **ગુજરાત પ્રાંતમાં** આવેલા છે. તેમ તેઓ **ઉત્તર વિભાગમાં** પણ આવેલા છે; પણ ગુજરાત પ્રાંતને ઉત્તર વિભાગમાં ફેર છે. ઉત્તર વિભાગમાં કેટલાક જિલ્લા તથા એજન્સીઓનો સમાવેશ થાય છે, અને તેના ઉપર દેખરેખ ચલાવવાને એક અધિકારીની નીમણુંક સરકારે કરી છે તે અધિકારીનું નામ **કમિશ્નર સાહેબ** છે. ઉત્તર વિભાગમાં નીચેના જિલ્લાઓ તથા એજન્સીઓ આવેલા છે.

જિલ્લાઓ.

(૧) અમદાવાદ (૨) ખેડા (૩) ભરૂચ (૪) પંચમહાલ (૫) સુરત (૬) થાણા.

એજન્સીઓ.

(૧) મીડીકાંઠા (૨) રેવાકાંઠા (૩) સુરત એજન્સી આ આ ઉપરાંત ખંભાતનું સંસ્થાન પણ છે.

ગુજરાત પ્રાંત અનાથી તદ્દન જુદો છે. થાણા જલ્લો ગુજરાત પ્રાંતમાં નથી. તે ગુજરાત પ્રાંતની બહાર મહારાષ્ટ્ર નામના ખીબ્બ પ્રાંતમાં આવેલો છે. થાણા જલ્લો બાદ કરતાં આખો ઉત્તર વિભાગ અને તે ઉપરાંત પશ્ચિમ હિંદ સ્ટેટ્સ એજન્સીના કેટલોક ભાગ વરોદરાનું રાજ, તથા દીવ ને દમણ એ બે ફીરંગી લોકોનાં સંસ્થાનો આ બધું મળીને ગુજરાત પ્રાંત બનેલો છે.

જે મુલકમાં ગુજરાતી ભાષા બોલાતી હોય તેને ગુજરાત પ્રાંત કહેવાય છે. ગુજરાત પ્રાંતના કુદરતી રીતે બે મોટા ભાગ પડેલા છે. (૧) દ્વિપકલ્પનો પ્રદેશ એટલે કાઠિયાવાડ (૨) ખંડસ્થ પ્રદેશ તે શુદ્ધ ગુજરાત. કાઠિયાવાડમાં ઘણાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે અને તે બધા દેશી રાજ્યોના જુથની એક એજન્સી બનાવવામાં આવા હતી તેનું નામ કાઠિયાવાડ એજન્સી હતું. તે એજન્સી ઉપર ઉત્તર વિભાગના કમીશ્નર સાહેબની હકુમત ચાલતી નહોતી. હાલમાં તે નામ બદલી નાખવામાં આવેલું છે. પહેલાંની કાઠિયાવાડ એજન્સી તથા ખીજી એજન્સી જેનું નામ પાલણપુર હતું, અને જે બે વર્ષ ઉપર ઉત્તર વિભાગના કમીશ્નર સાહેબની હકુમત તળે હતી, તે બે એજન્સીઓ તથા કચ્છ પ્રાંત એકત્ર કરી એક મોટી એજન્સી બનાવવામાં આવી છે. તેનું નામ પશ્ચિમ હિંદ સ્ટેટ્સ એજન્સી છે. તેના ઉપર દેખરેખ રાખનાર ઉપરી અમલદારને એજન્ટ ટુ ધિ ગવર્નર જનરલ કહે છે. તે સીધો વોઇસરોયના તાબામાં છે. ઉત્તર વિભાગના કમીશ્નર સાહેબ તેમ આખા મુંબઈ ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબની હકુમત તેના ઉપર ચાલતી નથી. એજન્સીના ઉપરી અમલદારને પોલીટીકલ એજન્ટ કહે છે.

તમે અગાઉ શીખી ગયા કે આપણા પ્રાંતનું નામ ગુજરાત છે. ગુજરાત પ્રાંતના કુદરતી બે ભાગો પાડેલા છે (૧) શુદ્ધ ગુજરાત (૨) કાઠિયાવાડ. આ નામો પાડવાનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

ગુજરાત—આ ભાગમાં પહેલાંના વખતમાં ગુર્જર લોકો આવીને રહ્યા હતા, તે પરથી તેમના મુલકનું નામ ગુજરાત પડ્યું; અને તેમાં વસતા લોકો ગુજરાતી તથા ત્યાં બોલાતી ભાષા ગુજરાતી કહેવાય છે.

કાઠીયાવાડ—આ ભાગમાં પહેલાંના વખતમાં કાઠી લોકો રહેતા હતા તે ઉપરથી તેમના મુલકનું નામ કાઠીયાવાડ અને તેમાં વસનારા લોકો કાઠીયાવાડી ને તેમની ભાષા પણ કાઠીયાવાડી નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે લગભગ ગુજરાતી ભાષાના જોવીજ છે.

આપણા પ્રાંતનું નામ ગુજરાત છે અને આપણે બધા ગુજરાતી છીએ. તેણેજ આપણી ભાષા પણ ગુજરાતી છે. તેથી પ્રથમ આપણે આપણા પ્રાંતની હકીકત જાણવી જરૂરની છે. માટે તે તરફ વધારે ધ્યાન આપીશું.

સીમા—ઉત્તરે અરવલ્લી પર્વત માળવા ને કચ્છનું રણ, દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર અને થાણા જલો, પૂર્વે મેવાડ ને વાંસવાડાના ડુંગરો તથા ખાનદેશ જલો, પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને કચ્છનો આખાત આવેલા છે.

ભૂતળ રચના—આપણા પ્રાંતની જમીન એક સરખી સપાટ નથી. તમે આ પાસે આપેલા નકશામાં નદીઓના વહેણ જોશો, તો માલમ પડશે કે ગુજરાતની ઘણી ખરી નદીઓ પૂર્વ તથા ઈશાનમાંથી નીકળી નૈરત્ય તથા પશ્ચિમ તરફ વહે છે. આ પરથી આપણે જાણીશું કે પૂર્વે તથા ઈશાન ભાગમાં ડુંગરો આવેલા છે. દક્ષિણે આવેલા નાના ડુંગરો પાસે પુષ્કળ જંગલો છે. અને મધ્ય ભાગ સપાટ હોવાને લીધે બધી નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે. તેથી પશ્ચિમે દરિયા કાંઠે નદીઓના મુખથી ચીરાયેલો લાગે છે. પરંતુ કાઠીયા-

તૈયાર કરનાર સુ. છા.

વાડનો મધ્ય પ્રદેશ ઉંચો હોવાને લીધે તે પ્રદેશમાં નદીઓ ચારે દિશા તરફ વહે છે.

હવે આપણે તે ડુંગરો તથા નદીઓ કઈ કઈ છે અને તે પર કયા કયા મુખ્ય શહેરો આવેલાં છે તે તપાસીએ.

પર્વતો.

આયુ—આ પર્વત ગુજરાત પ્રાંતની છેક ઉત્તરે આવેલો છે, અને તે આપણા પ્રાંતમાં મોટામાં મોટો છે. આ પર્વત પર કેટલાંક જૈન તથા હિંદુ લોકોનાં દહેરાં જોવા લાયક છે.

આરાસુર—આ પર્વત ઇશાન કોણ તરફ આવેલો છે, અને તેની આસપાસની તળેટીમાં આરસના પ્થર જડે છે. તે પરથી તેનું નામ આરાસુર પડ્યું છે. તેના ઉપર અંબાજી માતાનું મંદીર છે.

પાવાગઢ—આ ડુંગર પૂર્વમાં આવેલા પંચમહાલ જિલ્લામાં આવેલો છે. ત્યાં પુષ્કળ પવન વાય છે. તે પરથી એ પર્વતનું નામ પવનગઢ કે પાવાગઢ પડ્યું છે. ત્યાં કેટલાક લોકો ઉનાળામાં હવા ખાવા સારું જાય છે. આ ડુંગરની જમીનમાંથી લોખંડની કાચી ધાતુ તથા મેંગેનીઝ નીકળે છે. તેના ઉપર કાળકા માતાનું મંદીર આવેલું છે.

રાજપીપળાના ડુંગરો—રાજપીપળાના ડુંગરો રેવાકાંઠા એજન્સીમાં આવેલા છે. આ ડુંગરોની આસપાસની જમીનમાં જંગલો હોવાને લીધે, આ ડુંગરોની ઇમારતી લાકડાની પેદાશ છે. તથા તેમાંથી અકીકના પ્થર નીકળે છે.

કાઠીયાવાડના પર્વતો.

ગીરનાર—આ પર્વત કાઠીયાવાડમાં આવેલો છે અને તે કાઠીયાવાડમાં મોટામાં મોટો છે. તે ઉપર હિંદુ તથા જૈન લોકોનાં દહેરાં જોવા લાયક છે.

ગીર—આ ડુંગર પાસે મોટું જંગલ છે, તેથી તેને ગીરનું જંગલ કહે છે. આ જંગલમાં સિંહો જોવામાં આવે છે.

શેત્રુંજી—આ પર્વત ઉપર વસ્તુપાળ અને તેજપાળનાં બંધાવેલાં જૈન દહેરાં જોવા લાયક છે.

બર્ડી—આ ડુંગર પર વાંસનાં પુષ્કળ ઝાડ છે. વળી તેમાંથી લોખંડ પણ નીકળે છે. આ સિવાય તેની પાસે ચોટીલો ડુંગર આવેલો છે.

નદીઓ.

સાખરમતી—(૧૫૦ માઇલ) આ નદી અરવલ્લીના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે, અને તે પર અમદાવાદ શહેર આવેલું છે.

મહી—(૨૨૫ માઇલ) વાંસવાડાના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે, અને તેના મૂખ પર ખંભાત બંદર આવેલું છે.

નર્મદા—(૬૦૦ માઇલ) વિંધ્યાચળ પર્વતના અમરકંટક શિખર-માંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. ગુજરાતની બીજી બધી નદીઓ કરતાં આ નદી મોટી છે. તેમાં સુરપાણનો ધોધ જોવા લાયક છે.

આ નદીનું બીજું નામ રેવાજી છે. રેવાજીમાં નાલવા તથા પિતૃશ્રાદ્ધ કરવા કેટલાક લોકો ચાણોદ જાય છે. આ નદી મૂખ આગળથી ઘણી પહોળી તથા ઊંડી છે, તેથી તેમાં વહાણો ફરી શકે છે. અગગાડીને જવા સારૂ ભરૂચ આગળ મોટો પૂલ બાંધેલો છે. આ નદી ઉપર મોટાં નગરો—ભરૂચ, શુક્લતીર્થ, અને ચાણોદ, આવેલાં છે.

તાપી—(૪૫૦) સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. નર્મદા નદીની માફક આ નદી પણ પવિત્ર ગણાય છે, અને તેમાં વહાણો ફરી

શકે છે. તેના ઉપર સુરત શહેર આવેલું છે.

બનાસ—ઉદ્દેપુરના કુંગરોમાં ઢેબર નામના સરોવરમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે. આ નદી કોઈ પણ સમુદ્રને કે નદીને મળતી ન હોવાથી કુમારિકા કહેવાય છે.

સરસ્વતી—આ નદી આરાસુર પર્વતમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે. તેથી તે પણ બનાસની માફક કુમારિકા કહેવાય છે. આ નદીને હિંદુ લોકો પવિત્ર માને છે, અને તેના ઉપર આવેલા સિદ્ધપુર ગામે માતૃશ્રાદ્ધ કરવા સારૂ લોકો જાય છે.

આ સિવાય ગુજરાત પ્રાંતમાં બીજી નાની નદીઓ ઘણી છે. ખારી, વાત્રક, મેશ્વો, હાથમતી, વિશ્વામિત્રી, ઢાઢર વગેરે.

કાઠીઆવાડની નદીઓ.

ભાદર—આ નદી કાઠીઆવાડના ચોટીલા કુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે.

શેત્રુંજી—શેત્રુંજી પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે, આ સિવાય કાઠીઆવાડમાં બીજી નાની નદીઓ ઘણી છે. મચ્છુ, આજી, સુકભાદર, ભોગાવો, ગામા, નીલકા, ઉતાવળી વગેરે.

હવાપાણી—ગુજરાતના હવાપાણી સમઘાત છે. ટાઢ અને તાપ જોષ્ઠતા પ્રમાણમાં છે. દરીઆ કે નદી પાસે આવેલાં ગામોમાં બીજાં ગામો કરતાં ટાઢ કે તાપ ઓછો પડે છે; કારણકે પાણીની એવી અસર છે કે તે શીયાળામાં હવાને બહુ ઠંડી થવા ન દે, તેમજ ઉનાળામાં બહુ ગરમ થવા ન દે. આ કારણોને લીધે દરિયા પાસેના ગામોમાં હવા સમઘાત છે, પણ દરિયાથી દૂરના ભાગોમાં શિયાળામાં વધારે ઠંડી અને

ઉનાળામાં વધારે ગરમી હોય છે. એવીજ રીતે પર્વત પાસે આવેલા ગામોની હવા ઠંડી, અને રણ પાસે આવેલા ગામોની હવા રેતી તપવાથી ગરમ હોય છે.

દરિયા નજીક આવેલા ભાગો—ખંભાત, સુરત, ભરૂચ જીલ્લાનો ઉત્તર તથા પશ્ચિમ ભાગ, તથા કાઠિયાવાડનો કેટલોક ભાગ દરિયા નજીક આવવાથી ત્યાંની હવા ઉનાળામાં પણ ઠંડી રહે છે.

જંગલવાળા ભાગો—ગીરના જંગલમાં અને સોનગઢ વ્યારાના જંગલમાં પુષ્કળ વરસાદ પડતો હોવાને લીધે ત્યાંની હવા ભેજવાળી રહે છે. આ સિવાય બાકીના ભાગોમાં (શિયાળામાં ઠંડી અને ઉનાળામાં ગરમ) હવા સમંધાત રહે છે.

વરસાદ—પૂર્વ તથા ઇશાન ખૂણા તરફ ટુંગરો હોવાને લીધે ત્યાં બીજા ભાગો કરતાં વરસાદ વધારે પડે છે, અને બાકીના ભાગોમાં ખેતીને પૂરતો વરસાદ પડે છે. રણ પાસે આવેલા ગામોમાં વરસાદ ઓછો પડે છે.

પાક—ગુજરાત પ્રાંતની જમીન ઘણી ફળદ્રુપ છે; અને તેમાં ઘણો સારો પાક થાય છે. બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મકાઈ, કઢોળ, વગેરે અનાજ, તથા કપાસ, તમાકુ, વરીયાળી, જીરૂ, ફળ અને શેરડી એટલા મુખ્ય પાકો છે.

કેટલાક પ્રદેશો અમુક પાકને લીધેજ પ્રખ્યાત છે તેથી તેમને અમુક નામો આપેલાં છે, તે નીચે પ્રમાણે.

ભાલ—અમદાવાદ જીલ્લાના ઘોળકા તથા ધંધુકા તાલુકાનો દક્ષિણ ભાગ ભાલના નામની પ્રસિદ્ધ છે, અને તેમાં કપાસ ને ઘઉં થાય છે.

દસકોશી—અમદાવાદ જીલ્લાનો દસકોઈ તાલુકો, તે ડાંગરને માટે પ્રખ્યાત છે.

ચરોતર—ખેડા જિલ્લાનો મધ્યભાગ ચરોતરને નામે પ્રસિદ્ધ છે, અને તેમાં તમાકુ, વરીઆળી, જીરું અને બાજરી થાય છે.

કાનમ—(નર્મદાની ઉત્તરનો લઘુ જિલ્લો, તથા વડોદરાનો દક્ષિણ ભાગ) આ પ્રદેશમાં કપાસ પુષ્કળ થાય છે, તેથી ત્યાંના રેલ્વે સ્ટેશનો પર કપાસ પીલવાનાં કારખાનાં પુષ્કળ જોવામાં છે.

સુરત જિલ્લો—આ જિલ્લામાં શેરડી, ફલુસ, કેળાં અને ફરી વગેરે ફળ તથા કપાસ, ડાંગર તથા જુવાર થાય છે. ત્યાંના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા અને જુવાર છે. એ જિલ્લામાં શાકની વાડીઓ પુષ્કળ છે.

પંચમહાલ જિલ્લો—એ જિલ્લાની ઘણીખરી જમીન ડુંગરાળ તથા જંગલોવાળી છે, અને તેમાં મકાઈ તથા ચણાનો મુખ્ય પાક થાય છે. ત્યાં બીજા લોકોનો મુખ્ય ખોરાક પણ તેજ છે.

વળી પંચમહાલ તથા ગુજરાતનો મુખ્ય ભાગ તથા કાઠી-આવાડના ગિરની આસપાસનો ડુંગરોનો પ્રદેશ જંગલોવાળો હોવાને લીધે તેમાં સાગ, વાંસ, ખેર અને મહુડાનાં પુષ્કળ ઝાડો છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને પંચમહાલનો પ્રદેશ-સાગ અને મહુડાને માટે પ્રસિદ્ધ છે.

ખનીજ. x

આરસપહાણ—આ પથ્થર આરાસુરના ડુંગરોમાંથી નીકળે છે.

અકીક—રાજપીપળાના ડુંગર તથા માજમ નદીના કાંઠેથી નીકળે છે. ખંભાતમાં તેને સાફ કરવા માટે મોકલવામાં આવે છે અને તે ઘણા ચળકતો હોવાથી તેનાં બટન, મણકા અને નાંગ બને છે.

x જમીનમાંથી નીકળેલા પદાર્થને ખનીજ કહે છે.

પત્થર—પત્થર કાઢીઆવાડમાં, પોરબંદર, અને ધ્રાંગધ્રા તથા અમ-
નગરમાંથી નીકળે છે, ઘર બાંધવામાં તેનો વિશેષ ઉપયોગ
થાય છે.

લોહું તથા મેંગેનીઝ—પંચમહાલના ડુંગરોમાંથી તથા બર્ડો ડુંગ-
રમાંથી નીકળે છે, અને તેને શુદ્ધ કરવા સારૂ ઇંગ્લાંડ મોકલ-
વામાં આવે છે.

મીઠું—ખારાધોડામાં કુવાના પાણીથી મીઠું પકવવામાં આવે છે.
તેને વરાગડું મીઠું કહે છે. સુરત જીલ્લાના વલસાડ તાલુકામાં
અને કાઠિયાવાડના દરીઆ કિનારાના પ્રદેશમાં પણ દરિયાનું
પાણી સુકવી મીઠું પકવવામાં આવે છે.

મોતી—કચ્છના અખાતમાંથી નીકળે છે.

સુરોખાર—રાધનપુર સંસ્થાનમાંથી નીકળે છે.

ધર્મ તથા લોકો—આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં ચાર ધર્મ પાળનારા
લોકો મુખ્યત્વે કરીને જોવામાં આવે છે, અને તે પોતાના
પહેરવેશ તથા રહેણીકરણીથી ઓળખાઈ આવે છે. તેમના નામ
હિંદુ, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રીસ્તી છે. પંચમહાલ, રેવાકાંઠા,
તથા સુરત એજન્સીના ભીલો અનાર્ય છે—બાકીના હિંદુઓ
આર્ય છે. મોટે ભાગે લોકો ધર્મ વર્ણ છે. પારસી લોકો
કાંઠક વિશેષ ગોરા છે.

જનાવરો—કાઠિયાવાડમાં ગીરના જંગલોમાં સિંહ જોવામાં આવે છે.
એ સિવાય ગુજરાતમાં બીજે કોઈ ઠેકાણે સિંહ દેખાતો નથી.
વાઘ ગુજરાતમાં ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

વરૂ, શિયાળ, સાબર, હરણ ગુજરાતના જંગલોમાં
પુષ્કળ જોવામાં આવે છે.

**પાણી શકાય તેવા અને માણસને ઉપયોગી થઈ
પડે એવાં જનાવરો**—ધોડો, ગાય, બળદ, બેંસ, ઉંટ, ગધેડું, કુતરો,

ખિલાડી વગેરે જનાવરો પણ ગુજરાતમાં પુષ્કળ છે. કાડીઆવાડી ઘોડાઓ અને તેમાં ખાસ કરીને ઘોડીઓ પ્રખ્યાત છે.

પક્ષીઓ—ગુજરાત પ્રાંતમાં અનેક જાતના પક્ષીઓ જોવામાં આવે છે. મેના, પોપટ, મોર, સારસ, ચાતક, કોકીલા, ખગલુ, કાખર, ધ્રુવડ, કાકડો, સમડી જુદી જુદી જાતની ચકલીઓ વગેરે પક્ષીઓ ગુજરાતમાં ઘણા જોવામાં આવે છે.

સુરપાણ અને નાંદોદ તરફના પોપટો ખાસ વખણાય છે.

જળચર પ્રાણીઓ—કાચખા અને મગર. વાત્રક અને મહી એ બે નદીઓમાં મગર ઘણા જ જોવામાં આવે છે. મગર સિવાય ખીજા ભયંકર જળચર પ્રાણીઓ ગુજરાતમાં જોવામાં આવતા નથી.

ધંધો—આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણા સારા પાક થાય છે, તે આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ. તે પરથી જણાઈ આવશે કે ઘણા ખેડૂા લોકો ખેતીનો ધંધો કરે છે.

અમદાવાદ, સુરત, વડોદરા, જેવા મોટા શહેરોમાં મીલો તથા કારખાનાં હોવાથી લોકોને સારી મજૂરી મળે છે. અમદાવાદ તથા સુરત કિનખાખ, રેશમી કાપડ અને કસબ કામ માટે જાણીતાં છે.

વેપાર—આપણા પ્રાંતનો વધારાનો પાક તથા ખનતી ચીજો પરદેશ મોકલવામાં આવે છે, અને અહીં નહીં ખનતી ચીજો પરદેશથી લોકો મંગાવે છે. આ પ્રમાણે આપણા પ્રાંતમાં વેપાર સારો ચાલે છે.

અહીંથી પરદેશ જતો માલ—તમાકુ, કપાસ, અનાજ, લોદુ, પથ્થર, મેંગેનીઝ વગેરે પરદેશ ચડે છે.

પરદેશથી આવતો માલ—સુતરાઉ તથા રેશમી કાપડ, ચંત્રા ખાંડ, કાગળ, કાચ, દીવાસળી અને વિદ્યાયતી દવાઓ વગેરે આવે છે.

વેપારના મર્ગો—આ બધો માલ લાવવા લઈ જવા માટે મુખ્ય

બે માર્ગો છે. (૧) દરિયામાર્ગ, (૨) જમીનમાર્ગ.

દરિયા માર્ગે; આગમોટ અને વહાણોમાં તથા જમીન માર્ગે મોટરલોરીઓ અને આગગાડીથી માલ લાવવા લઘ જવામાં આવે છે. આવી સુગમતાને લીધે માલ જગડતો તેમજ ચોરાઈ જતો નથી. પરંતુ જ્યારે આગગાડી અને મોટરલોરીઓ ન હતી, ત્યારે ગાડાં, ઉંટ, અને ઘોડાઓ ઉપર માલ લાવવા લઘ જવામાં આવતો, તેથી માલ લૂંટાવાનો, તથા જગડવાનો, તેમજ મોડો પહોંચવાનો ભય રહેતો. આથી વેપારીઓને ઘણું નુકશાન વેઠવું પડતું. રેલ્વેથી માલ જલદી પહોંચી શકે છે, ને દુષ્કાળ વખતે પડતી હાડમારીમાંથી બચી શકાય છે.

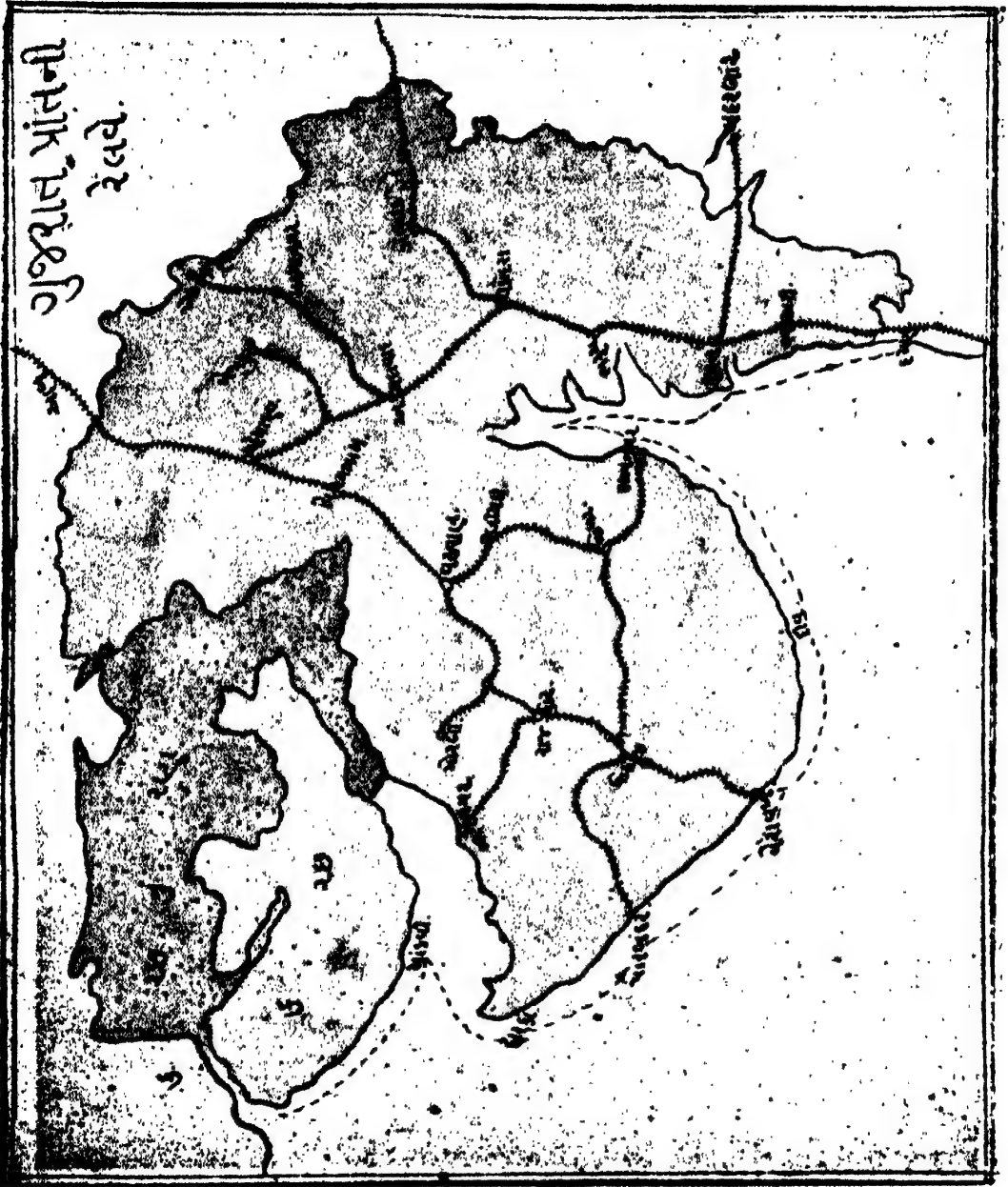
ગુજરાતમાં ચાલતી મુખ્ય રેલ્વેઓ.

- (૧) બોમ્બે બરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલ્વે—આ રેલ્વે મુંબઈથી ઉપડી વિરમગામ સુધી જાય છે. ત્યાંથી તેના બીજા કાંટાઓ પડે છે.
- (૨) રજપુતાના માળવા રેલ્વે—અમદાવાદથી મહેસાણા, પાલ-જુપુર થઈ આબુરોડ જાય છે.
- (૩) રતલામ રેલ્વે—અમદાવાદથી આણંદ, ગોધરા થઈ રતલામ જાય છે. તેમજ મુંબઈથી ઉપડી વડોદરે થઈ ગોધરે થઈ રતલામ જાય છે.

- (૪) ઘોળકા ધંધુકા રેલ્વે—અમદાવાદ, સરખેજ, ઘોળકા થઈ ધંધુકા જાય છે. તેમ કાઠિયાવાડ સ્ટેશનમાં ઘણી રેલ્વેઓ છે.

આ સિવાય બીજી નાની રેલ્વેઓ ઘણી છે. જેવીકે—આણંદ ખંભાત રેલ્વે, નડીઆદ કપડવણજ રેલ્વે, ગાયકવાડ રેલ્વે, ટાપ્ટીવેલી રેલ્વે, ભરૂચ જંબુસર રેલ્વે વગેરે.

રાજવ્યવસ્થા—ગુજરાત પ્રાંતના જેટલા ભાગ ઉપર અંગ્રેજ સરકારની સત્તા છે, તે પરં દેખરેખ રાખવા સાડે એક મોટો અમ-

તૈયાર કરનાર સુ. ઓ.

લદાર સરકાર તરફથી મુકવામાં આવે છે તેને **કમિશ્નર** કહે છે. આ સાહેબના હાથ નીચેના મુલકને **વિભાગ** કહે છે. આપણા વિભાગ મુંબઈની ઉત્તરે આવેલો હોવાથી તેનું નામ ઉત્તર વિભાગ રાખ્યું છે. આ પ્રાંતના ખાલસા મુલકના એટલે અંગ્રેજ સરકારના તાબાના મુલકના પાંચ ભાગ પાડી તે દરેકને “**જિલ્લો**” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. જિલ્લાના ઉપરી અમલદારને **કલેક્ટર** કહે છે. તેવા પાંચ કલેક્ટર સાહેબો કમિશ્નર સાહેબના તાબામાં રહી જિલ્લાઓની વ્યવસ્થા કરે છે, અને જિલ્લાઓમાં વસુલાત ઉધરાવવાનું તથા ગુન્હાના ચૂકાદા આપવાનું કામ કરે છે. આ કારણથી **કલેક્ટર, ડિસ્ટ્રીક્ટ માજિસ્ટ્રેટ** પણ કહેવાય છે. જિલ્લાના ભાગો ઘણા મોટા હોવાથી તેના પાંચ સાત નાના ભાગ પાડવામાં આવેલા છે. એ દરેક ભાગને “**તાલુકો**” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ દરેક તાલુકામાં એકેક અમલદાર મુકવામાં આવે છે, તેને **મામલતદાર** કહે છે. તાલુકાથી નાના ભાગને “**મહાલ**” કહે છે. તેના ઉપરીને **મહાલકારી** કહે છે. મામલતદાર કે મહાલકારી પોતાના તાલુકાનું મહેસુલ એકઠું કરે છે, તથા તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાનું તથા ગુન્હાઓના ઇન્સાફ આપવાનું કામ કરે છે.

મામલતદારના હાથ નીચે એક યા બે ગામ વચ્ચે **તલાટી** રાખવામાં આવે છે. તે મહેસુલ ઉધરાવી મામલતદારને પહોંચાડવાનું કામ કરે છે. મહેસુલ સંબંધી કામ કરનાર ખાતાને **રેવન્યુ ખાતુ** કહે છે. આ ખાતા સિવાય બીજાં મુખ્ય કામો કરનારાં કેટલાક ખાતાં છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

પોલીસ ખાતું—આ ખાતું ચોરી, લૂંટફાટ તથા તોફાનના ગુન્હા અટકાવવાનું તથા તેની તપાસ કરવાનું કામ કરે છે, અને તેના મુખ્ય અમલદારને **પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ** કહે છે. દરેક જિલ્લામાં એક પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હોય છે.

અંધકામ ખાતુ—આ ખાતુ સરકારી મકાનો, રસ્તા વગેરે અંધા-
વવાનું અને દુરસ્ત કરાવવાનું કામ કરે છે, આના ઉપરીને
ઇન્જનેર કહે છે.

આરોગ્ય ખાતુ—એ ખાતુ લોકોને દવા મફત મળે તે સારૂ દવા-
ખાનાં કાઢવાનું, કુવા, તળાવોનાં પાણી રોગ ન ચાલે તે માટે
સ્વચ્છ રાખવાનું કામ કરે છે. આ કામ સરકાર તરફથી નીમેલા
ડોક્ટરો તથા ખીજા આરોગ્ય ખાતાના અમલદારો કરે છે.

ફેળવણી ખાતુ—એ ખાતુ છોકરા છોકરીઓને ફેળવણી આપવાનું
કામ કરે છે. આખા જિલ્લાની નિશાળોમાં વ્યવસ્થા તથા દેખ-
રેખ રાખવાનું કામ કરનાર અમલદાર **ડેપુટી એજ્યુકેશનલ
ઇન્સપેક્ટરના** નામથી ઓળખાય છે. તેમને મદદ કરવા ખીજા
આસી. ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટરો હોય છે. આખા
વિભાગના ફેળવણી ખાતાના ઉપરીને **એજ્યુકેશનલ ઇન્સપે-
ક્ટર** કહે છે.

પોષ્ટ ખાતુ—આ ખાતુ કાગળો, પૈસા તથા પારસલ કરેલાં પુસ્તકો
એક ગામથી ખીજે ગામ પહોંચાડવાનું કામ કરે છે. દરેક
મોટા શહેરમાં તેમજ નાના ગામમાં પોષ્ટ ઓફીસો હોય છે.
તેના ઉપરી અમલદારને **પોષ્ટ માસ્ટર** કહે છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ—ઉપર જણાવેલા સરકારી ખાતાંઓ ઉપરાંત કેટ-
લીક બાબતોનો વહીવટ સરકાર તરફથી પ્રગ્નને સોંપી દેવામાં
આવ્યો છે. પ્રગ્નને માત્ર સ્થાનિક બાબતોનો વહીવટ સોંપા-
એલો હોવાથી આ વ્યવસ્થા સ્થાનિક સ્વરાજના નામથી ઓળ-
ખાય છે. નાનાં ગામોમાં **ગામ પંચાયતો** સ્થાપવામાં
આવી છે. ગામ પંચાયતોનું કામ ગામડાંઓના આરોગ્ય સંબંધી
વ્યવસ્થા રાખવાનું છે, પંચાયતોના સભાસદોની નીમણુંક ગામ
લોકો ચુંટણીથી કરે છે. મોટાં ગામોમાં **સેનટરી બોર્ડ** સ્થાપ-

વામાં આવ્યાં છે. તેનું કામ પણ ગામના આરોગ્ય સંબંધી વ્યવસ્થા કરવાનું હોય છે, તેના સલાસદની નીમણુંક સરકાર તરફથી કરવામાં આવે છે. કસબાનાં ગામોમાં જેની વસ્તી ૫૦૦૦ માણસની કે તેથી વધારે હોય છે, તેમાં તથા શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ હોય છે.

મ્યુનિસિપાલિટીઓના મુખ્ય કામો સ્થાનિક આરોગ્ય સંબંધી વ્યવસ્થા કરવી, પાણી પુરું પાડવું, રસ્તાઓ સાફ કરવા અને દુરસ્ત રખાવવા, દીવાખતીઓ કરવી, પ્રાથમિક કેળવણીની વ્યવસ્થા કરવી એ છે. મ્યુનિસિપાલિટીના કેટલાક સલાસદોને પ્રજા ચૂંટે છે, અને કેટલાકની નીમણુંક સરકાર કરે છે. મ્યુનિસિપાલિટીઓને ખર્ચ કરવાને માટે સરકારની મંજૂરી લઈ પોતાની હદમાં ફર નાંખવાની સત્તા આપવામાં આવી છે.

દરેક તાલુકામાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યને માટે તાલુકા લોકલ બોર્ડ હોય છે, તેનું કામ પણ તાલુકાનું આરોગ્ય સાચવવું, રસ્તાઓ દુરસ્ત રાખવા તથા પાણીને માટે વાવ, કુવા, તળાવો વગેરે બનાવવા તથા દુરસ્ત રાખવાનું છે. તાલુકા લોકલ બોર્ડોના કેટલાક સલાસદો સરકાર નીમે છે, અને બીજાઓને લોકો ચૂંટે છે. આખા જિલ્લાને માટે જિલ્લા લોકલબોર્ડ હોય છે તેના કેટલાક સલાસદો સરકાર નીમે છે, અને કેટલાકની ચૂંટણી જિલ્લાના લોકો કરે છે. તેનું કામ આખા જિલ્લાઓના રસ્તા દુરસ્ત રાખવાનું, પ્રજાના આરોગ્ય માટે દવાખાનાં સ્થાપી તેનો વહીવટ કરવાનું છે, અને હાલમાં સરકારે તેમને જિલ્લાની પ્રાથમિક કેળવણીનો વહીવટ કરવાની સત્તા પણ આપી છે.

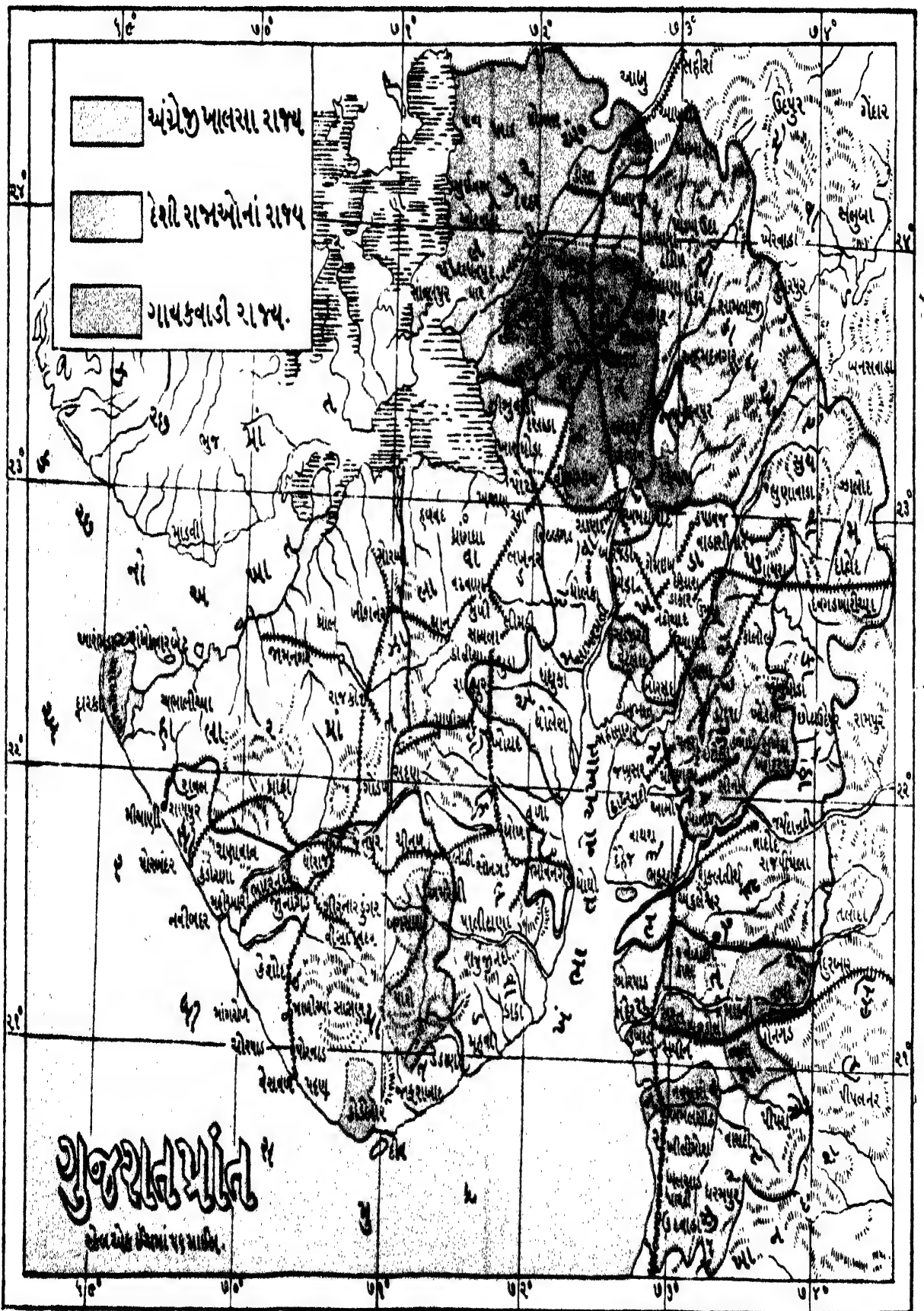
જિલ્લા લોકલબોર્ડ જમીનની મહેસુલમાંથી રૂપિયા એક આનો લે છે. આ તેની મુખ્ય આવક છે, તેમાંથી જિલ્લા

લોકલખોડ તથા તાલુકા લોકલખોડોનું ખરચ ચાલે છે. હાલમાં જીલ્લા લોકલખોડને નવા કરો નાખવાની પણ સરકારે સત્તા આપી છે.

દેશી રાજ્યો—પોતાના મુલકમાં પોલીટીકલ એજન્ટના દેખરેખ નીચે દેશી રાજ્યો પોતાના રાજ્યોનો વહીવટ કરે છે. તેઓના દરજ્જા પ્રમાણે એ દેશી રાજ્યોના ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. કેટલાક પહેલા વર્ગના રાજ્યો કહેવાય છે, કેટલાક બીજા વર્ગનાં રાજ્યો કહેવાય છે, અને કેટલાંક ત્રીજા વર્ગના રાજ્યો કહેવાય છે. તેમની સ્વતંત્રતામાં પણ તફાવત છે.

ગુજરાતમાં રજપુત, મરેઠા મુસલમાન પાટીદાર અને કોળી જાતના દેશી રાજ્યો છે. નાનાં રાજ્યોના હિંદુ રાજા દરબાર કે ઠાકોર કહેવાય છે. મુસલમાન રાજ્યો નવાખ કહેવાય છે. આ બધાં રાજ્યો અંગ્રેજ સરકારની દેખરેખ નીચે છે. દેશી રાજ્યોમાં સલાહ શાંતિથી રાજતંત્ર ચાલે તે માટે સરકાર તરફથી તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવાને એક અમલદાર નીમવામાં આવે છે. તેને પોલીટીકલ એજન્ટ કહે છે. જ્યારે કોઈ રાજા ઠાકોર કે નવાખ બાળકુંવર મુકીને મરી જાય છે, ત્યારે તેના સંસ્થાનનો કબજો પોલીટીકલ એજન્ટ લે છે, ને સંભાળથી રાજતંત્ર ચલાવી સંસ્થાનને આગાહ રાખે છે. પોલીટીકલ એજન્ટની દેખરેખ નીચેના દેશી રાજ્યોના સમૂહને એજન્સી કહે છે. કેટલીક નાની એજન્સીનો વહીવટ પાસેના જીલ્લાના કલેક્ટરો કરે છે, જેમંદરેવાકાંડા અને સુરત એજન્સીઓનો વહીવટ અનુક્રમે પંચમહાલ અને સુરત જીલ્લાના કલેક્ટરો કરે છે.

આપણા ગુજરાતમાં મોટામાં મોટું દેશી રાજ્ય વડોદરાનું છે, અને તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે જે અમલદાર

નીમેલો છે તેને રેસીડન્ટ કહે છે. તે સીધો વાઇસરોયના તાબામાં છે.

પરદેશી રાજ્યો—જે મુલકપર અંગ્રેજ સરકારનું કે દેશીરાજ્યોનું રાજ્ય નથી તે પરદેશી રાજ્ય કહેવાય છે. દીવ, દમણ એવા પરદેશી સંસ્થાનો છે. તે ફીરંગી લોકોના તાબાના સંસ્થાનો હોવાથી ફીરંગી સંસ્થાનો કહેવાય છે.

ગુજરાતના રાજકીય ભાગો—રાજ્યની વ્યવસ્થા રાખવા સારૂ સરકારે પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે ગુજરાતના ભાગો પાડેલા છે. તે ભાગોને રાજકીય વિભાગો કહે છે તે નીચે પ્રમાણે:—

રાજકીય વિભાગો.

જિલ્લાઓ.	એજન્સીઓ.
૧ અમદાવાદ.	(૧) પશ્ચિમ હિંદસ્ટેટસ એજન્સી
૨ ખેડા.	(૨) મહીકાંઠા એજન્સી.
૩ ભરૂચ.	(૩) રેવાકાંઠા એજન્સી.
૪ પંચમહાલ.	(૪) સુરત એજન્સી.
૫ સુરત.	

મોડું દેશીરાજ્ય.

વડોદરા. આ સિવાય ખંભાતનું સંસ્થાન છે તે ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

જલ્લાઓ.

અમદાવાદ જિલ્લાની ભૂગોળ પ્રકરણ ખીજમાં આવી ગઇ છે.

ખેડા જિલ્લો.

એ જિલ્લો અમદાવાદ જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલો છે. અમદાવાદ જિલ્લા કરતાં વિસ્તારમાં અડધો છે પરંતુ તેની વસ્તી ૭૧૦૬૮૨ માણસની છે.

નદીઓ—મહી, વાત્રક, મેઘો વગેરે.

આ જિલ્લાના સાત તાલુકાઓ છે.

તાલુકા—(૧) કપડવણજ, (૨) નડીઆદ, (૩) ઠાસરા, (૪) મહેમદાવાદ, (૫) આણંદ, (૬) માતર (૭) ખોરસદ.

નામીયાં સ્થળો.

ખેડા—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે, તે ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટર ત્યાં રહે છે.

કપડવણજ—તાલુકા ગામ છે. તે કાચ તે સાબુ માટે પ્રખ્યાત છે.

લસુંદ્રા—તે કપડવણજ તાલુકામાં આવેલું છે અને ઉના પાણીના કુંડને માટે પ્રખ્યાત છે.

ડાકેર—ઠાસરા તાલુકામાં હિંદુ લોકોનું જાત્રાનું ધામ છે, ત્યાં રણછોડજીનું મંદિર છે અને દર માણેકઠારી પૂનમે મોટો મેળો ભરાય છે.

વડતાલ—નડીઆદ તાલુકામાં આવેલું છે, ત્યાં સ્વામીનારાયણનું મંદિર જેવા કાયક છે.

આણંદ—તાલુકા ગામ છે, રેલ્વે જંકશન છે.

મહેમદાવાદ—તાલુકા ગામ છે, ત્યાં **ભમરીઓ** કુવો તથા રેળો
નેવા લાયક છે.

નડીઆદ—ખેડા જિલ્લાનું મોટામાં મોટું ગામ છે. ત્યાં **સંતરામનું**
મંદિર તથા મીશન હોસ્પીટલ નેવા લાયક છે.

પાક—કાદરા, તુવેર તમાકુ, વળીઆરી, જીરૂ અને બાજરી એ
આ જિલ્લાના મુખ્ય પાક છે. લોહિતો મુખ્ય ખારાક કાદરા
અને બાજરી છે.

લોહો—તેમની ઉત્તમ ખેતી કરવાની કુશળતાને માટે જાણીતા છે.
થોડી જમીનમાં તેઓ ઘણા સારો પાક ઉતારી શકે છે.

ભરૂચ જિલ્લો.

ખેડા જિલ્લાની દક્ષિણે આ ભરૂચ જિલ્લો આવેલો છે, વિસ્તારમાં
ખેડા જિલ્લાથી થોડો નાનો છે. વસ્તી ૩૦૭૭૪૫ માણસની છે.

નદીઓ—નર્મદા, મહી, ઢાઢર અને ટીમ.

તાલુકા—(૧) ભરૂચ, (૨) અંકલેશ્વર, (૩) આમોદ, (૪) જંજીસર,
(૫) વાગરા.

પેટામહાલ—(૧) હાંસોટ.

નામીયાં સ્થળો.

ભરૂચ—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે, તે નર્મદા નદીને કિનારે આવેલું છે.
બ્રહ્મરૂપિનો આશ્રમ નેવા લાયક છે. બ્રહ્મરૂપિના નામ
પરથી આ શહેરનું નામ બ્રહ્મપુર કે ભરૂચ પડ્યું છે. અસલના
વખતમાં આ શહેરનો વેપાર દુનિયાનાં મોટાં બંદરો સાથે
ચાલતો હતો. પરંતુ હાલ વેપાર પડી ભાગ્યો છે. **નર્મદા**
નદીનો પુલ ખાસ નેવા લાયક છે.

શુકલતિર્થ—એ નર્મદા નદીને કિનારે આવેલું જગ્યાનું સ્થળ છે. ત્યાં
ઝંકારેશ્વરની તથા **સૂર્યનારાયણની મૂર્તિઓ** છે. ત્યાં દર

કારતકી પુનમે મોટો મેળો ભરાય છે. તેની નજીકમાં કપીર વડ નામનો મોટો વડ છે. (૭૦૦૦ માણસો આ વડ નીચે બેસી શકે છે)

ભાડભૂત—નર્મદા નદીને કીનારે આવેલું છે, અને ત્યાં ભાડભૂતેશ્વર મહાદેવનું દહેડું છે. ત્યાં અધિક ભાદરવા માસમાં મોટો મેળો ભરાય છે.

અંકલેશ્વર—તાલુકા ગામ છે. ત્યાં નાંદોદયી લાકડાં, વાંસ, મીણ વગેરે આવે છે, અને તેનો વંપાર સારો ચાલે છે.

હાંસોટ—આ અ.ખો મહાલ હાંસોટી થઈ તથા ઝીણા વાલને માટે પ્રખ્યાત છે.

દહેજ—નર્મદાના મુખપર છે.

કાવી—મહી નદીના મુખપર છે. ત્યાં સાસુ વહુનાં જ્ઞેન મંદિરો જતવા લાયક છે.

પાક—ઘઉં, કપાસ જીવાર મુખ્ય છે.

લોકો—આ જિલ્લામાં વહોરાની વસ્તી ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓ કરતાં વધારે છે. તેઓ ઉદ્યોગી, અને શરીરે મજબુત છે. તેઓ ડોર્ટ દરબારમાં બહુ જાય છે. હિંદુ લોકો પ્રમાણમાં નરમ ને આળસુ છે.

પાંચમહાલ જિલ્લો.

આ જિલ્લો ખેડા જિલ્લાની પૂર્વે બે વિભાગમાં આવેલો છે. વિસ્તાર ખેડા જિલ્લાની બરાબર છે, પણ વસ્તી ખેડા જિલ્લા કરતાં અડધી (૩૭૪૮૬૦) છે. આ જિલ્લાનું નામ પાડવાનું કારણ એ છે કે તે પાંચ મહાલનો બનેલો છે.

નદીઓ—મહી.

પર્વત—પાવાગઢ, તે જીલ્લાની દક્ષિણે છે, અને તે ગુજરાત પ્રાંતમાં જોવા લાયક છે. આ પર્વતની ટોચ પર કાળકા માતાનું મંદિર જોવા લાયક છે.

તાલુકા—ગોધરા, કાલોલ અને દાહોદ.

પેટામહાલ—કાલોદ, હાલોલ.

નામીયાં મુખ્ય સ્થળો.

ગોધરા—તાલુકા કામ છે. તે જીલ્લાના કલેક્ટરનું સદર સ્ટેશન છે. ગોધરક નામના તળાવ ઉપરથી આ શહેરનું નામ ગોધરા પડ્યું છે. શહેરમાં કચેરીઓ, હાઇસ્કૂલ અને મિશન કોલેજ જોવા લાયક છે.

ચાંપાનેર—હાલોલ તાલુકામાં આવેલું છે. વનરાજના વખતમાં તેના મંત્રી ચાંપા નામના વાણીયાએ વસાવેલું હોવાથી તેનું નામ ચાંપાનેર પડ્યું છે. આ શહેરને પતાર્ધ રાવળ પાસેથી મહમદ બેગડાએ જીતી લઈ બાગ, બગીચા, મસીદો વગેરે બંધાવી શોભાયમાન કર્યું હતું. પરંતુ હાલ તે બધું ખંડીયેર હાલતમાં છે.

દાહોદ—તાલુકા ગામ છે. ઔરંગઝેબ બાદશાહની જન્મભૂમિ છે.

હાલોલ—હાલુર નામના સુથારે સુંદર બાગ બનાવ્યા હતા તે પરથી આ શહેરનું નામ હાલોલ પડ્યું છે.

ટુવા—ત્યાં ઉના પાણીના કુંડ છે.

પાક—આ જીલ્લામાં મકાઈને મગફળી ખાસ કરીને થાય છે.

લોકો—આ જીલ્લામાં મોટે ભાગે ભીલોની વસ્તી છે. તેઓ બિનકેળ-વાયેલા અને અર્ધ જંગલી છે. પરંતુ ભોળા અને માયાળુ છે.

સુરત જિલ્લો.

આ જિલ્લો ભરૂચ જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલો છે. આ જિલ્લો ભરૂચ જિલ્લા કરતાં સહેજ મોટો છે પણ વસ્તી ભરૂચ જિલ્લાની વસ્તી કરતાં લગભગ અમણી એટલે ૬૧૪૩૫૧ છે. આ જિલ્લાની પૂર્વ સરહદનો ભાગ ડુંગરા અને જંગલોથી ભરપુર છે. મધ્ય ભાગમાં વિશાળ મેદાન અને પશ્ચિમ તરફનો દરિયા કિનારાનો પ્રદેશ રેતાળ હોવાથી થણા ભાગે પાકને માટે નકામો છે.

ખેતીની પેદાશ—આ જિલ્લામાં જુવાર, ડાંગર, શેરડી, કેરી, કેળાં તથા જુદી જુદી જાતનાં શાકભાજી પુષ્કળ થાય છે.

નદીઓ—તાપી, કીમ, પૂર્ણા અને અંખીકા.

પર્વત—પારનેરાનો ડુંગર હવા ખાવાને માટે પ્રખ્યાત છે.

તાલુકા—[૧] ઝોરપાડ, [૨] ચાયાસી, [૩] માંડવી, [૪] આરંગલી [૫] ચીખલી, [૬] જલાલપોર, [૭] પારડી, [૮] વલસાડ.

પેટામહાલ—વાલોડ.

નામીયાં સ્થળો.

સુરત—જિલ્લાની રાજધાનીનું શહેર છે. સુરતા નામની સ્ત્રી પરથી શહેરનું નામ સુરત પડ્યું છે, પહેલાં આ શહેર નામીયું બંદર હતું. ત્યાંનું સુતરનું અને જરીનું કામ વખણાય છે.

શહેરમાં ટાવર, ગોપીતળાવ, કીલ્લો, અંગ્રેજોની કોર્ટ, જુમામસીદ, રાણીનો બાગ વગેરે નેવા લાયક સ્થળો છે. આ શહેર જમણને માટે ખાસ પ્રખ્યાત છે.

વલસાડ—તાલુકા ગામ તથા અંદર છે. ત્યાંથી ઇમારતી લાકડાં, અનાજ ગોળ વગેરે બહાર ગામ મોકલવામાં આવે છે.

તીથલ અને હુજરા—આ બે ગામો જીલ્લામાં હવાખાવાનાં સ્થળો છે.

ઉદવાડા—પારસી લોકોનું જનવાનું ધામ છે.

રાંદેર—ચોર્યાસી તાલુકામાં છે. તે રાંદેરી બોરને માટે પ્રખ્યાત છે.

લોકો—અક્કલવાળા પરંતુ શોખીન અને એશઆરામી છે. આ જિલ્લામાં પારસીની વસ્તી વધારે છે.

થાણા જિલ્લો*

આ જિલ્લો ગુજરાતની બહાર છે. પરંતુ ઉત્તર વિભાગમાં આવેલો છે. તે ઉત્તર વિભાગની છેક દક્ષિણમાં છે, તે તે મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં આવેલો છે. આ જિલ્લો વિસ્તારમાં અમદાવાદ જિલ્લા જેવો છે, પરંતુ વસ્તી નવ લાખ માણસની છે. પશ્ચિમ તરફનો દરિયા કિનારાનો પ્રદેશ નાચ્યા અને ફળદ્રુપ છે. તેમાં ડાંગરનો પાક સારો થાય છે. તે સિવાય પૂર્વ તરફના ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં શેરડી, કેળાં, પાન નાળીએર વગેરે પાકે છે. દરિયા કિનારાને લગતા કેટલાક બેટોનો તેમાં સમુદ્ર આવેલો છે. જેમાં સૌથી મોટો સાબરી (સાલસેટ) છે. તેની ઉત્તરે વસાઇ, ધારાપુરી તે મુંબઈ છે.

પર્વત—સંભાંદ્રિ.

નામીયાં સ્થળો.

થાણા—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે, તે સાબરીબેટની અંદર છે.

વાંદરા—મુંબઈથી નવ માઇલપર આવેલું છે, ત્યાં બીડીઓ બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

* આ જિલ્લો ગુજરાત પ્રાંતમાં નથી પણ ઉત્તર વિભાગમાં છે.

વસાઇ—એ નામનો બેટ છે. તેનું મુખ્ય શહેર પણ તે નામનું છે.
ત્યાંનો કીલ્લો બેવા લાયક છે.

કેનેરી—સાબ્ટ્રી બેટમાં છે ને ત્યાં તે નામની કોતરી કાઢેલી ગુફાઓ
બેવા લાયક છે.

કલ્યાણ—એ ઘણા જુના વખતમાં રાજધાનીનું શહેર હતું. એ મોટું
રેલ્વે જંકશન છે.

સંજાણ—પ્રથમ પારસી લોકો ત્યાં ઉતર્યા હતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

દેશી રાજ્યો—(એજન્સીઓ.)

પશ્ચિમ હિંદ સ્ટેટ્સ એજન્સી.

આ એજન્સી કચ્છ પહેલાંની કાઠીયાવાડ એજન્સી તથા પાલણુપુર એજન્સી એ મળીને હાલમાં બનાવવામાં આવી છે.

એ ઉત્તર વિભાગમાં નથી. એના ઉપર દેખરેખ રાખનાર અમલદારનું નામ એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ છે. તે સીદ્ધો વાઘસરૌયના તાબામાં છે. સુગમતાની ખાતર આપણે એના ત્રણે ભાગો પાડીશું. (૧) કચ્છ (૨) કાઠીયાવાડમાં આવેલાં રાજ્યો અને (૩) પાલણુપુર એજન્સીમાં આવેલા રાજ્યો.*

કાઠીયાવાડ.

કાઠીયાવાડ ગુજરાત પ્રાંતની પશ્ચિમ દિશામાં આવેલો છે. તે એક દ્વીપકલ્પ છે. તેમાં ઘણા નાના તેમજ મોટા દેશીરાજ્યો છે. ધંધુકા અને ઘોઘા તાલુકાઓ અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે.

સીમા—ઉત્તરે કચ્છનું રણ અને કચ્છના અખાતનો ફાંટો, દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર, પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને ખંભાતનો અખાત અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલા છે.

* કચ્છની ભૂગોળ આપવામાં આવી નથી.

કુદરતી રચના—કાઠીયાવાડનો મધ્ય ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. કારણ કે તેના મધ્ય ભાગમાં પર્વતો આવેલા છે, અને તેમાંથી નીકળતી નદીઓ ટુંકી છે, તેમજ ચારે દિશાએ વહે છે. એ પ્રાંત આપણા ગુજરાત પ્રાંતથી દોઢો છે, પરંતુ વસ્તી પોણી છે. એટલે ગુજરાત કરતાં અહીં વસ્તીનું પ્રમાણ ઓછું છે.

પર્વત—ગીર, ગીરનાર, શેત્રુંજે, ખડો અને ચોટીલો વગેરે. (તેની સામાન્ય હકીકત ગુજરાત પ્રાંતના સામાન્ય વર્ણન સાથે આપી છે.)

નદીઓ—ભાદર, શેત્રુંજી, મચ્છુ, ભોગાવો અને સુકભાદર વગેરે.

ખનીજ—લોખંડની કાચી ધાતુ તથા ઘર બાંધવાના પથ્થરો.

પાક—ઘઉં, કપાસ, ડાંગર, જુવાર. કઠોળ ને તેલીબીયાં.

ધંધો—લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે; પણ કેટલીક જગોએ લોકો સોનેરી કસબનું તથા અતલસનું, રેશમનું ભરતકામ, તથા કંદુ બનાવે છે, અને તે પર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

લોકો—કાંઈક જનડી બુદ્ધિવાળા, પરંતુ હેતાળ અને માયાળુ છે.

નીકાસ—ત્યાંથી પોરબંદરી પથ્થર, ઘી, રૂ, ને તેલીબીયાં પરદેશ ચહે છે.

રેલવે—કાઠીયાવાડમાં આજથી આશરે ૪૦-૪૫ વર્ષ ઉપર રેલવે બાંધવામાં આવી છે, અને તે બધી કાઠીયાવાડના રાજ્યો તરફથી દાખલ કરવામાં આવી છે.

(૧) ધાંગધ્રાંથી વઢવાણ, બોટાદ થઈ ભાવનગર જાય છે.

(૨) જામનગરથી વેરાવળ, અને વેરાવળથી છેક દ્વારકાં સુધી જાય છે.

(૩) ધોળકાથી પોરબંદર સુધીની.

(૪) રાજકોટથી વીરમગામ સુધી જાય છે.

આ સિવાય બીજી હાની રેલવેઓ ઘણી છે.

રાજ્યવ્યવસ્થા—કાઠીયાવાડમાં નાનાં મોટાં મળી ૧૬૩ સંસ્થાઓ આવેલાં છે. એમાં મુખ્ય ભાવનગર, પોરબંદર, ગોંડળ, ધ્રાંગધ્રા, મોરબી, નવાનગર, જુનાગઢ, જાંજીરાબાદ છે. આ પહેલા વર્ગનાં છે.

વાંકાનેર, પાલીતાણા, ધ્રાણ, લીમડી, રાજકોટ ને વઢવાણ આ છ બીજા વર્ગનાં છે.

આ સિવાય બાકીનાં બધાં નાનાં છે. આ બધાં રાજ્યો ઉપર દેખરેખ રાખવા સારું વૈષ્ણરાય સાહેબ તરફથી એક જુદોજ અમલદાર મુકવામાં આવે છે. તેનું નામ એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર્સ જનરલ છે. આ બાબત અગાઉ આપણે જણાવી ગયા છીએ.

આ અમલદારના હાથ નીચે બીજા અમલદારો છે. તે પાલીટીકલ એજન્ટ કહેવાય છે.

કાઠીઆવાડના ચાર પ્રાંતો.

પ્રાંતો	અને	પોલીટીકલ એજન્ટોનાં સદર સ્ટેશનો.
૧. ઝાલાવાડ.		વઢવાણ.
૨. ગોહીલવાડ.		સોનગઢ.
૩. સોરઠ.		જેતલસર.
૪. હાલાર.		રાજકોટ.

ઝાલાવાડ.

જાણવાબેગ હકીકત.

ધ્રાંગધ્રા—સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર છે. શહેરમાં રાજનો મહેલ જોવાલાયક છે. ત્યાંના પથરોની ઘંટીઓ સારી બને છે.

વઢવાણ—વઢવાણ રાજ્યની રાજધાની છે. તે ભોગાવો નદીપર આવેલું છે. શહેરના કેમ્પના મેદાનમાં લશ્કરી છાવણી છે.

લીમડી—લીમડી સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે. રાજકર્તા કાકિર કહેવાય છે. આ ગામની સુડીઓ વખણાય છે.

આ સિવાય લખતર સાયણ, ચુડા ને યજ્ઞળાં એ નાનાં રાજ્યો છે.

ગોહીલવાડ.

જાણવાળેગ હુકીકત.

ભાવનગર—સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર છે, ઇ. સ. ૧૭૪૨ માં ભાવસીંગ ખેંગારે વસાવ્યું હતું. તેના નામપરથી શહેરનું નામ ભાવનગર પડ્યું. એ કાઠીયાવાડમાં શોભીતું શહેર અને અંદર છે. શહેરમાં દીવાદાંડી, દરબારી કચેરીઓ, રાજમહેલ, ખાગ વગેરે જોવાલાયક છે.

પાલીતાણા—જૈનોનાં દહેરાં માટે પ્રખ્યાત છે.

શિહોર—તાંબા પિત્તળનાં વાસણ માટે પ્રખ્યાત છે.

સૌરાષ્ટ્ર.

અસલ સૌરાષ્ટ્ર પરથી સૌરાષ્ટ્ર નામ પડ્યું છે.

સંસ્થાનો—જુનાગઢ, પોરબંદર અને ગઢરાખાદ.

નામીયાં સ્થળો.

જુનાગઢ—જુનાગઢ રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર છે. ત્યાંના રાજા ખાખી જતના મુસલમાન છે. આ શહેર ગઢ નામથી આખા ગુજરાત પ્રાંતમાં ઓળખાય છે. નરસીંહ મહેતા આ ગામના વતની હતા. ત્યાં નરસીંહ મહેતાનો ચોરો, મહમદ ખેગડાએ અંધાવેલી મસીદ, હાઈસ્કૂલ અને કોલેજ જોવાલાયક છે.

સોમનાથ પાટણ—હિંદુઓનું મોટું જ્ઞાત્રાનું ધામ છે. ત્યાંનું સોમનાથ મહાદેવનું દહેરું જોવાલાયક છે.

પોરબંદર—સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર તથા દરીયા કાંઠા ઉપર બંદર છે. ત્યાંનો રાજ રજપુત છે. ત્યાંથી સુરત, મુંબઈ, અમદાવાદ વગેરે ઠેકાણે પથર મોકલવામાં આવે છે.

બકરાબાદ—દરીયાકાંઠા ઉપર બંદર છે. ત્યાંનું મુસલમાની રાજ્ય જંજીરાના નવાબને તાબે છે.

વેરાવળ—અરબી સમુદ્રના કિનારાપર બંદર છે.

હાલાર પ્રાંત.

સંસ્થાન. મુખ્ય શહેર.

મુખ્ય સંસ્થાન—(૧) નવાનગર	નવાનગર.
(૨) મોરબી	મોરબી.
(૩) ગોંડળ	ગોંડળ.
(૪) વાંકાનેર	વાંકાનેર.
(૫) ઘ્રોળ	ઘ્રોળ.
(૬) રાજકોટ	રાજકોટ.

નવાનગર—રાજ જાડેજ રજપુત છે. ત્યાંનું કંકુ, કસબી અને રેશમી કાપડ વખણાય છે. શહેરમાં લખોટા મહેલ, કોઠો અને મંજુવાવ જોવા લાયક છે.

મોરબી—મચ્છુ નદીના કાંઠાપર રાજધાનીનું શહેર છે. શહેરમાં મહેલ, બાગ, દવાખાનાં ને ઝુલતો પૂલ જોવાલાયક છે.

ગોંડળ—સંસ્થાનની રાજધાની છે. શહેરમાં હાઈસ્કૂલ ને ગરાસીયાના કુમારોને ભણવાની કોલેજ છે.

રાજકોટ—રાજકોટ રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર આજી નદી ઉપર આવેલું છે. ત્યાં રાજકુમાર કૅલેજ, આલફ્રેડ હાઇસ્કૂલ, ટ્રેનિંગ સ્કૂલ, કૈસરેહિંદ નામનો આજીપર બાંધેલો પૂલ, વગેરે જોવાલાયક સ્થળો છે. ત્યાં એજન્સીના એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ અને હાલાર પ્રાંતના પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. હવા સારી છે.

આ સિવાય—ખાલાછડી હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ઘણા યુરોપિયનો ત્યાં હવા ખાવા આવે છે.

પાલણપુરનું રાજ્ય અને બીજાં સંસ્થાનો.

પાલણપુર.

ગુજરાતની છેક ઉત્તરે અને કચ્છના રણની પૂર્વે આવેલું છે. તે પશ્ચિમે હિંદ સ્ટેટસ એજન્સીનો ભાગ ગણાય છે. અને તે અગાઉ પાલણપુર એજન્સીમાં હતું, તેનો વિસ્તાર અમદાવાદ જિલ્લા કરતાં અઢી ઘણો છે, પણ વસ્તી માત્ર પાંચ લાખ માણસની છે. આ રાજ્યમાં રેતીનાં મેદાન છે; અને ત્યાં જમીન ખારી છે, પાસે રણ હોવાને લીધે વરસાદ ઘણો ઓછો પડે છે. જ્યાં પાક લાયક જમીન છે ત્યાં ડાંગર, જુવાર, ઘઉં, કપાસ સરસવ અને એરંડા થાય છે.

નદીઓ—ખનારસ અને સરસ્વતી.

બીજાં સંસ્થાનો—હિંદુ મુસલમાનોનાં મળી તેર સંસ્થાનો છે. એમાં રાધનપુર મુખ્ય છે. બાકીનાં નાનાં છે.

નામીયાં સ્થળો.

પાલણપુર—આ રેલ્વે સ્ટેશન છે. આ સંસ્થાનના રાજા દિવાન કહેવાય છે. શહેરમાં કચેરીઓ, રાજમહેલો; હાંથીખાનુ વગેરે જોવાલાયક છે. એ સિદ્ધરાજની જન્મભૂમિનું સ્થળ છે.

ડીસા—ત્યાં અગ્રેજ લશ્કરની છાવણી છે, અને હવાખાવાનું સ્થળ છે.

રાધનપુર—રાધનપુર સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે અને આ સંસ્થાનના નવાબ અહીં રહે છે. શહેરમાં જોવાલાયક રાજમહેલ હિંદુ ને જૈનોનાં દહેરાં વગેરે સ્થળો છે.

મુંજપુર—રાધનપુર સંસ્થાનમાં છે. તે કપાસ તથા સુરાખારને માટે પ્રખ્યાત છે.

આ સિવાય બીજાં જોવા તથા જાણવાલાયક સ્થળો છે. જેવાં કે લોટશ્વર, પંચાસર વગેરે. (પંચાસર ગુજરાતનું જુનું પાટનગર હતું).

મહીકાંઠા એજન્સી.

ગુજરાતના પૂર્વ તથા ઇશાન કોણમાં આ એજન્સી આવેલી છે. તેનો વિસ્તાર અમદાવાદ જિલ્લા જેટલો છે, પણ વસ્તી તેનાથી અર્ધી છે. આ એજન્સીનો ઘણાખરો ભાગ ડુંગરાળ છે. તેથી ખેતીની પેદાશ સારી નથી.

મુખ્ય પેદાશ—ઘઉં, મકાઈ, કાઠરા ને કપાસ છે.

ડુંગરો—આખું અને આરાસુર.

જંગલો—ડુંગરો પાસે નાનાં મોટાં જંગલો છે. તેમાં વાંસ, ખેર, સીસમનાં (દાંતાના રાજ્યમાં મુખ્ય) ઝાડોનાં લાકડાની પેદાશ સારી છે.

નદીઓ—સાખરમતી, મહી, હાથમતી.

આ એજન્સીમાં મહી નદી વાંહે છે તે પરથી તેની આસપાસનો પ્રદેશ મહીકાંઠા નામથી ઓળખાય છે. આ એજન્સીમાં નાનાં મોટાં મળી ૬૩ સંસ્થાનો છે. તેમાં ઇડરનાં ને દાંતાનાં સંસ્થાનો મોટાં છે.

નામીયાં સ્થળો.

ઈડર—આ રાજ્યની અસલ રાજધાનીનું શહેર છે. અને ત્યાંના રાજા મહારાજના નામથી ઓળખાય છે. શહેરમાં હિંદુ તથા જૈન દેવાલયો, અને રાણીયોના મહેલો જોવા લાયક છે.

અમનગર—(હિંમતનગર)—હાથમતી નદીને કાંઠે આવેલું છે. ત્યાંનો કિલ્લો બેવાલાયક છે. આ સિવાય **સામળાજી** અને **ખેડઅંબા** જત્રાનાં ઠેકાણાં છે.

દાંતા—આ રાજ્યમાં અંબાજી માતાનું સ્થળ આવેલું છે. ત્યાં દર વર્ષે હજારો હિંદુઓ જત્રા કરવા જાય છે.

સાદરા—એજન્સીના પોલીટીકલ એજન્ટનું સદર સ્ટેશન છે. ત્યાં ગરાસીઆના કુંવરોને ભણવાની સ્કૉટ કૉલેજ છે.

પેથાપુર—રંગાડી બાંધણીઓ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

મોહનપુર—ત્યાં અખરખની ખાણો છે.

રેવાકાંઠા એજન્સી.

આ એજન્સી ગુજરાતની પૂર્વ તથા દક્ષિણે આવેલી છે. આના ઘણાંખરાં સંસ્થાનો નર્મદા (રેવા) નદીની આસપાસ આવેલાં હોવાથી આ એજન્સીનું નામ રેવાકાંઠા પડ્યું છે. આનો પૂર્વ તથા મધ્ય ભાગ પહાડી છે. એકંદરે લુણાવાડા, વાડાશીનોર, અને મેવાસનો ભાગ બાદ કરતાં બધો ભાગ પહાડી અને જંગલોથી ભરપુર હોવાને લીધે ત્યાંની હવા ભેજવાળી છે. તેમાં રસાળ જમીન બહુ થોડી છે. તેમાં—

મુખ્ય પાક—મકાઈ, જુવાર, કોદરા કઠોળ તલ વગેરે થાય છે.

જંગલોમાં—મહુડાં, વાંસ, સાગ, ખેરનાં ઝાડો થાય છે. તેમાં મધ, મીણ અને લાખ પુષ્કળ મળી આવે છે. પંચમહાલ જીલ્લાનો કલેક્ટર આ જીલ્લાનો પોલીટીકલ એજન્ટ છે, તે ગોધરામાં રહે છે.

પર્વતો—રાજપીપળાના કુંગરો.

નદીઓ—નર્મદા અને મહી.

મુખ્ય સંસ્થાનો.

રાજપીપળા—તે એજન્સીઓમાં મોટામાં મોટું રાજ્ય છે. ત્યાંના રાજ ગોહીલા રજપુત છે. તેની રાજધાની કર્જણ નદીપર આવેલા નાંદોદમાં છે. ત્યાં છત્રવિલાસ મહેલ જેવા લાયક છે.

છોટાઉદ્દપુર અને બારીયા—આ બંને રાજ્યોના રાજાઓ ચોહાણ જાતના રજપુત છે. બંને શહેરોમાં રાજના મહેલો જેવાલાયક છે. બારીયાની પાસે દેવગઢનો ડુંગર જેવાલાયક છે.

લુણાવાડા—એ સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર છે.

સુરત એજન્સી.

આ એજન્સી સુરત જિલ્લાની પાસે આવેલી છે, અને ચાર સંસ્થાનોની બનેલી છે. સુરતનો કલેક્ટર તે આ એજન્સીનો પોલીટીકલ એજન્ટ છે. જંગલો હેવાને લીધે ત્યાંની હવા ખરાબ ગણાય છે.

નદીઓ—તાપી, કાવેરી અને દમણગંગા.

પર્વતો—ચાંદવડ અને સાતમાળા, તે સહ્યાદ્રિ પર્વતના ફાંટા છે.

મુખ્ય સંસ્થાનો—વાંસદા, ધરમપુર, સચીન ને ડાંગ.

વાંસદા—સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર છે ત્યાં રાજનો મહેલ જેવા લાયક છે.

ઉનાઇ—ખત્રાનું સ્થળ છે. ત્યાં ઉના પાણીના કુંડો જેવા લાયક છે.

ધરમપુર—સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર છે, ત્યાંના રાજકર્તાને રાણા કહે છે.

સચીન—સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર છે. ત્યાંના રાજકર્તા જાતે હાસી છે. તે નવાખ કહેવાય છે.

ડુમર—સચીન સંસ્થાનમાં દરિયા કિનારે હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

ડાંગ—સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર છે. ત્યાંનો રાજા ભીલ છે. એ સંસ્થાન પહેલાં નાશિકના કલેક્ટરના તાબામાં હતું. હાલમાં મુરત એજન્સીમાં ભેળવ્યું છે.

ખંભાત.

આ સંસ્થાન ખેડા જિલ્લાની પશ્ચિમે આવેલું છે. એ દરિયા નજીક હોવાથી ત્યાં તાપ કે ટાઢ વધારે પડતાં નથી. એટલે ત્યાંની હવા સમધારણ હોવાથી લોકોની તંદુરસ્તી સારી રહે છે. તેના પશ્ચિમ ભાગની જમીનમાં દરિયો નજીક હોવાથી કુવાના પાણી ખારા થઈ જાય છે. તેથી દર પાંચ વર્ષે નવા કુવા ખોદાવવા પડે છે. પૂર્વ તરફના ક્ષણદ્રુપ પ્રદેશમાં—

મુખ્ય પાક—કપાસ, ઘઉં, બાજરી અને કઠોળ થાય છે.

નદીઓ—મહી અને સાબરમતી.

ખંભાતના રાજકર્તા મુસલમાન હોવાથી નવાબ કહેવાય છે. ખેડા જિલ્લાનો કલેક્ટર આ સંસ્થાનનો પોલીટીકલ એજન્ટ છે.

મુખ્ય શહેરો—ખંભાત—દરિયા કિનારા પર ખંદર ને રાજધાનીનું શહેર છે. પરંતુ ખંભાતના અખાતનો આ ભાગ પુરાઈ જવાથી ત્યાંનો વેહપાર પડી ભાગ્યો છે. અસલ આ શહેરનું નામ સ્થંભતીર્થ હતું. ત્યાંનાં આકીકના પથરનાં નંગ, બટન તથા સુતરફેણી વખણાય છે. ત્યાં નવાબનો મહેલ, હાઈસ્કૂલ, લાલ તથા દીલખુશ બાગ વગેરે જોવાલાયક સ્થળો છે.

વડોદરાનું દેશીરાજ્ય.

આ દેશીરાજ્ય ગુજરાત પ્રાંતમાં મોટામાં મોટું છે, અને તેના કેટલાક પ્રાંતો ગુજરાતમાં છુટા આવેલા છે. તેના ઉપર ગાયકવાડ સરકારનું રાજ્ય ચાલે છે.

આ રાજ્ય પર દેખરેખ રાખવા સારૂ હિંદી સરકાર તરફથી એક અમલદાર નીમવામાં આવે છે તેને રેસીડન્ટ કહે છે, અને તે વડોદરામાં રહે છે. તે વાઇસરોયના તાબામાં છે.

આ રાજ્યનો વહીવટ પણ અંગ્રેજ રાજતંત્ર પ્રમાણે ચાલે છે પરંતુ ખાતાઓના ઉપરીનાં નામો ગુજરાતી ભાષામાં આપેલાં છે. જેમકે પ્રાંતના ઉપરીને સુબો કહે છે, અને તાલુકાના ઉપરીને વહીવટદાર કહે છે. રાજ્યના સૌથી મોટા અમલદારને દીવાન કહે છે.

પોતાની પ્રજા કેળવણીમાં વધારે આગળ પડે તે સારૂ ગાયકવાડ સરકારે આખા રાજ્યમાં મફત અને ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરી છે. વળી બાળલગ્ન કરવાનો રિવાજ પણ બંધ કરાવ્યો છે. તથા આ રાજ્યનાં મોટાં શહેરોમાં અંગ્રેજ નિશાળો, હુન્નરશાળાઓ તથા ક્ષાયશ્રેણીઓ કાઢવામાં આવી છે.

વસ્તી—આશરે ૨૧,૨૧,૦૦૦, માણસની છે.

આ રાજ્યના મુખ્ય ચાર ભાગો પાડેલા છે તે દરેકને પ્રાંત કહે છે. (૧) કડી. (૨) વડોદરા. (૩) નવસારી. (૪) અમરેલી.

કડી પ્રાંત.

અમદાવાદ જીલ્લાની ઉત્તરે આવેલો છે. આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ તથા વસ્તી અમદાવાદ જીલ્લાની બરાબર છે. વડોદરા રાજ્યોમાં સૌથી મોટામાં મોટો પ્રાંત છે. ત્યાંનાં હવાપાણી સારાં છે. અનાજ અને ઘેરની પેદાશ સારી છે.

નદીઓ—બનાસ, સરસ્વતી, સાબરમતી ને વાતક.

મુખ્ય શહેર પાટણ—કડી પ્રાંતમાં તે મોટું ને જીનું શહેર છે. આ શહેર વનરાજ ચાવડાએ વસાવેલું છે. ત્યાંનાં પટોળાં ને માટીનાં

વાસણુ વખણાય છે. ઘણા વર્ષો સુધી તે ગુજરાતની રાજધાનીનું શહેર હતું.

સિદ્ધપુર—સરસ્વતી નદીના ડાબા કિનારા પર આવેલું છે. તે બનવાનું દેકાણું છે. ત્યાં લોકો માતૃશ્રાદ્ધ કરવા બન્ય છે.

વડનગર—ઘણું જીનું શહેર છે. તે વડનગરા નાગરોનું વસાવેલું છે.

વીસનગર—આ શહેર વીસનગરા નાગરોનું વસાવેલું છે. ત્યાંના લગ્નદાર વખણાય છે.

વિજયપુર—ત્યાં અશીણની પેદાશ સારી છે.

મેહસાણા—રેલવે જંકશન છે.

કડી—ત્યાંના બળદ વખણાય છે. ત્યાં તાલુકા કચેરી છે.

આ સિવાય આતરસુંબા ને બેચરાજી બનવાનાં સ્થળો છે.

વડોદરા પ્રાંત.

આ પ્રાંત ખેડા અને પંચમહાલ જીલ્લાની દક્ષિણે આવેલો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ખેડાજીલ્લા કરતાં સવાગણું પણ વસ્તી બરોબર છે. આ પ્રાંતના પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો આવેલા છે. આકીના પ્રદેશમાં તમાકુ, કઢોળ અને કપાસ થાય છે. આ રાજ્યમાં મુંબઈથી આવતી રેલવે સિવાયની બીજી રેલવેઓ ગાયકવાડ સરકાર તરફથી બંધાવેલી છે.

નદીઓ—મહી, નર્મદા, વિશ્વામિત્રી અને ઢાઢર.

મુખ્ય શહેરો-વડોદરા—આખા રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર છે. તે વિશ્વામિત્રી નદી પર આવેલું છે. શહેરમાં લપકાદાર મકાનો છે. લક્ષ્મીવિલાસ મહેલ, સંગ્રહસ્થાન, નજરબાગ કળાભુવન અને લાયબ્રેરી વગેરે, જોવાલાયક સ્થળો છે. આ સિવાય ચાણોદ, કર્નાળી અને ડભોઇ શહેરો પણ જોવા લાયક છે.

નવસારી પ્રાંત.

આ પ્રાંત રેવાકાંડા એજન્સીની દક્ષિણ આવેલો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ સુરત જીલ્લા કરતાં સવાગણું પણ વસ્તી તેના કરતાં અધીક છે. કારણ કે તેનો પૂર્વ ભાગ જંગલ અને ડુંગરોથી ભરપુર છે. તેથી ત્યાંના લવાપાણી ખરાબ છે. જંગલોમાં હમારતી લાકડાંની પેદાશ સારી છે. બાકીની કૃષ્ણદ્રુપ જમીનમાં શેરડી, ફળુસ, કેરીઓ વગેરે થાય છે.

નદીઓ—તાપી, અંબિકા.

શહેરો-નવસારી—પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. તેમાં પારસીઓની વસ્તી ઘણી વધારે છે.

ગણદેવી—ત્યાંનો ગોળ વખણાય છે.

આ સિવાય બીલીમોરા, વ્યારા અને સોનગઢ ગામો છે.

અમરેલી પ્રાંત.

આ પ્રાંતના ઘણાખરા ભાગમાં ડુંગરો છે. વરસાદ થોડા વરસે છે. ત્યાં મુખ્ય પાક જુવાર, બાજરી, શેરડી અને કેતો છે. આ પ્રાંતમાં કોડીનાર તરફના ભાગની લવા ઘણી ખરાબ છે.

દારકાં—કાઠીયાવાડના પશ્ચિમ કિનારે આવેલું છે. અસલના વખતમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની રાજધાનીનું શહેર હતું. ત્યાં દર વરસે લગ્નરો જત્રાળું જત્રા કરવા સાફ જાય છે. આ શહેર ઓખામંડળ ભાગમાં આવેલું છે અને તે ગાયકવાડના તાબામાં છે.

પરદેશી રાજ્ય.

ગુજરાત પ્રાંતમાં દીવ અને દમણ શીરંગી સંસ્થાનો છે.

દીવ—આ નામનો ખેટ કાઠીયાવાડની દક્ષિણે આવેલો છે. ત્યાં ભાવસારો કપડાં જાપવાનું કામ સાફ કરે છે. ત્યાં દીવાદાંડી છે.

દમણ—સુરત જીલ્લાની દક્ષિણે આવેલું છે. તેના તળાવો નગર હવેલી તાલુકા કૃષ્ણદ્રુપ છે. તેમાં ડાંગર, નાળીયેર, વઉં કોળ વગેરે પાકે છે.

પ્રકરણ ૬ હું.

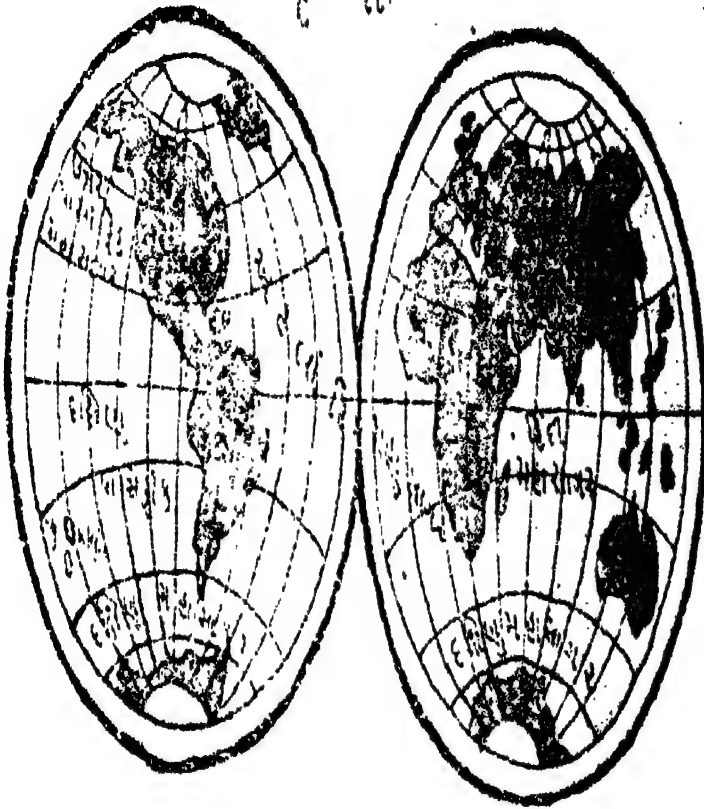
(પૃથ્વી)

આપણે જેના ઉપર રહીએ છીએ, તેનું નામ **પૃથ્વી** છે. તેનો આકાર ગોળ છે. તેની સપાટીના ઘણા ભાગ ઉપર પાણી છે. અને માત્ર થોડા ભાગ ઉપર જમીન છે. પાણીનો મોટો ભાગ **મહાસાગર** કહેવાય છે, અને જમીનના મોટા ભાગને ખંડ કહેવામાં આવે છે. બધા મળી પાંચ મહાસાગરો છે, તેમનાં નામ—(૧) ઉત્તર મહાસાગર. (૨) દક્ષિણ મહાસાગર. (૩) આટલાંટિક મહાસાગર. (૪) પાસિફિક મહાસાગર અને (૫) હિંદી મહાસાગર.

ખંડો પાંચ છે તેમના નામ.

- (૧) **એશિયાખંડ**—આ ખંડમાં આપણે રહીએ છીએ.
- (૨) **યુરોપખંડ**—આ ખંડ એશિયા ખંડની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલો છે અને અંગ્રેજ લોકો આ ખંડમાં રહે છે.
- (૩) **આફ્રિકાખંડ**—આ ખંડ એશિયા ખંડની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલો છે; પણ યુરોપ ખંડની દક્ષિણ દિશાએ છે.
- (૪) **અમેરિકાખંડ**—આ ખંડ યુરોપ ખંડની છેક પશ્ચિમ દિશાએ આવેલો છે. યુરોપ ખંડ અને અમેરિકા ખંડ વચ્ચે આટલાંટિક મહાસાગર આવેલો છે. પૃથ્વી ગોળ હોવાથી અમેરિકા ખંડ એશિયાખંડના પૂર્વ દિશામાં પણ આવેલો કહેવાય. એશિયા ખંડને અમેરિકા ખંડ વચ્ચે પાસિફિક મહાસાગર આવેલો છે.
- (૫) **ઑસ્ટ્રેલીયા ખંડ**—આ ખંડ આપણા હિંદુસ્તાન દેશ તેમ એશિયા ખંડની દક્ષિણે આવેલો છે. પાસિફિક મહાસાગર તેની ચારે તરફ પ્રસરી રહેલો છે. તેથી તેને એક મોટો ખેટ પણ કહી શકાય.

૫૨૫

૫૨૫

તૈયાર કરનાર મુ. છા.

એશીયા ખંડ.

આપણો ગુજરાત પ્રાંત હિંદુસ્તાન દેશમાં આવેલો છે. અને હિંદુસ્તાન દેશ એશિયા ખંડમાં આવેલો છે, અને તે એશિયા ખંડની દક્ષિણ દિશાએ છે. આપણાં હિંદુસ્તાન દેશ ઉપરાંત એશિયા ખંડમાં ખીજા ઘણા દેશો આવેલા છે, તેમાંના મુખ્ય દેશો નીચે પ્રમાણે છે.

ચીન, જાપાન, રશિયા, તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, અને ઈરાન.

ચીન અને **જાપાન** એ એશિયાખંડની તેમ આપણા હિંદુસ્તાનની પૂર્વ દિશામાં આવેલા છે.

તુર્કસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, અરબસ્તાન અને **ઈરાન** આ દેશો એશિયા ખંડની તેમ આપણા હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલા છે.

યુરોપ.

આપણા રાજકર્તા અંગ્રેજ લોકો છે. અને તેમના દેશનું નામ **ઇંગ્લાંડ** છે. ઇંગ્લાંડ દેશ યુરોપ ખંડમાં આવેલો છે, અને તે એ ખંડની ઉત્તર દિશામાં છે. ઇંગ્લાંડ ઉપરાંત યુરોપ ખંડમાં ઘણા દેશો છે, તેમાં મુખ્ય દેશો નીચે પ્રમાણે છે.

સ્કોટલાંડ અને **આયરલાંડ**—આ બંને દેશો અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે.

ઇંગ્લાંડની દક્ષિણે **ફ્રાન્સ** દેશ છે.

યુરોપ ખંડની પૂર્વ દિશાએ **રશીઆ** દેશ આવેલો છે, તેમ **સ્વીડન** અને **નોર્વે**, આ બંને દેશો પણ પૂર્વ દિશાએ આવેલા છે.

યુરોપ ખંડની દક્ષિણે **સ્પેન, પોર્ટુગલ, ઇટાલી, તુર્કસ્તાન,** અને **ગ્રીસ** દેશો આવેલા છે.

મધ્યમાં **જર્મની** તે **ઓસ્ટ્રીયા હંગરી** છે.

આફ્રિકા ખંડ.

એશિયાની પશ્ચિમ અને યુરોપ ખંડની દક્ષિણે આફ્રિકા ખંડ આવેલો છે. આફ્રિકા ખંડની ઉત્તરમાં મીસર દેશ નામે એક જાણીતો દેશ છે. આ ખંડના પૂર્વ ભાગમાં ઝાંઝીબાર, યુગંડા તથા કેનિયાનું સંસ્થાન છે. આ બધા દેશો અંગ્રેજ સરકારની હકુમત નીચે છે.

દક્ષિણે કેપ કેનોલી, ટ્રાન્સવાલ અને નાતાલ એ મુલકો આવેલા છે. આ પણ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે, અને મધ્ય ભાગમાં સહરાનું રણ અને કાંગોનું રાજ્ય છે.

અમેરિકા ખંડ.

અમેરિકા ખંડ—યુરોપ ખંડની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલો છે તે એ એશિયાની પૂર્વ દિશાએ છે. એના બે મુખ્ય ભાગ છે. ઉત્તરઅમેરિકા અને દક્ષિણ અમેરિકા.

ઉત્તર અમેરિકામાં કેનેડા, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને મેક્સિકો એ મુખ્ય દેશો છે.

કેનેડા તે છેક ઉત્તર દિશાએ છે અને તે અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે.

દક્ષિણ અમેરિકામાં નાના નાના ઘણા દેશો છે, તેમાં બ્રાઝીલ અને પેરુ એ મુખ્ય છે.

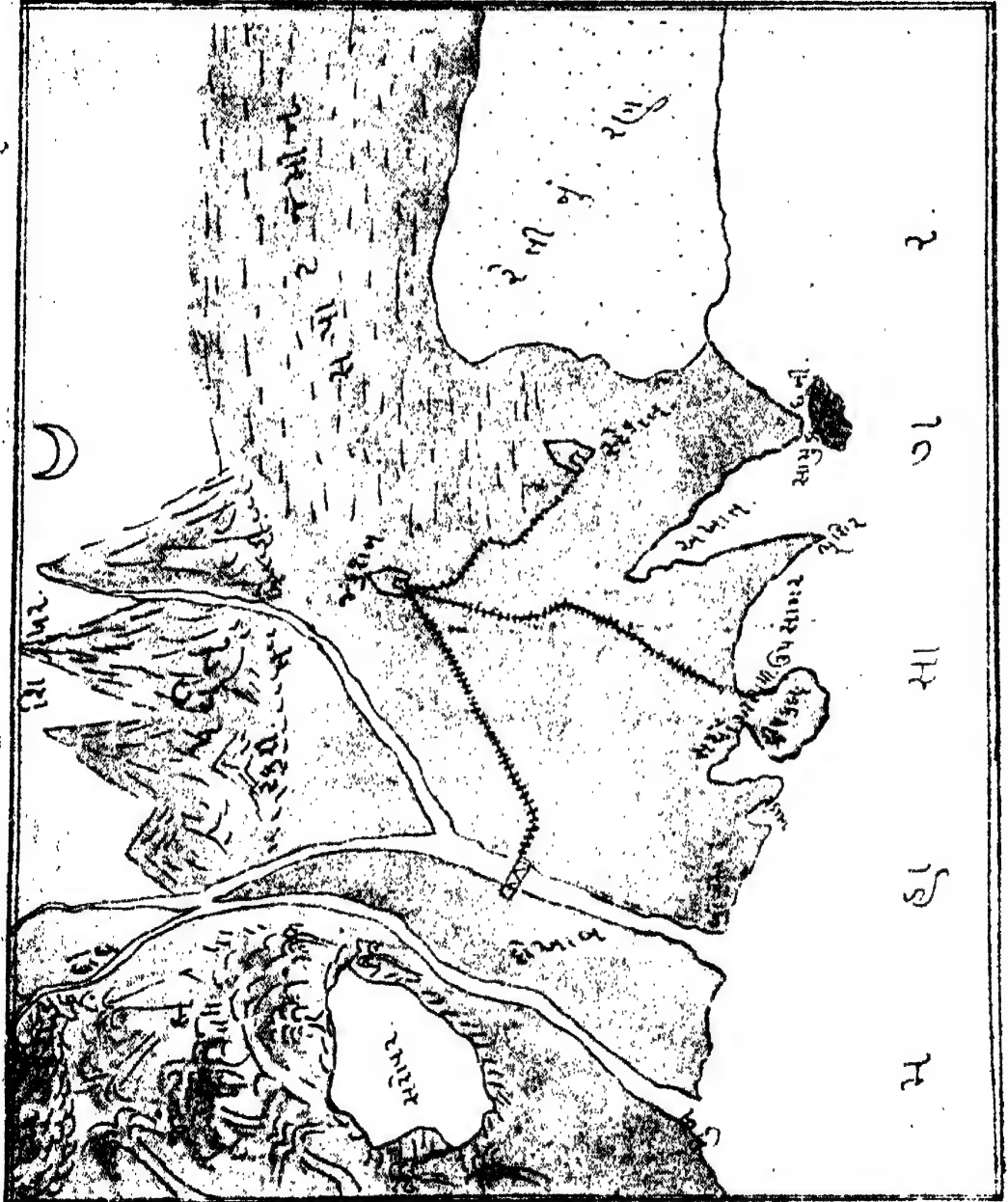
ઑસ્ટ્રેલીયા ખંડ.

ઑસ્ટ્રેલીયા ખંડ—હિંદુસ્તાન દેશની દક્ષિણ દિશાએ આવેલો છે, તે અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે. ઑસ્ટ્રેલીયાની દક્ષિણે ટાસમાનિયા નામનો એક ટાપુ છે. તે પણ અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે.

પૂર્વમાં ન્યુઝીલેન્ડ ને શીજ ટાપુઓ છે તે પણ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે.

ભૂગોળની વ્યાખ્યાઓ સમજાવનારો નકશો.

તૈયાર કરનાર મુ. છા.

વ્યાખ્યાઓ.

ટીપ:—શિક્ષકે આ નીચે આપેલી વ્યાખ્યાઓ ગોખાવવી નહિ.
પરંતુ માટીના નમુનાઓ બનાવી અથવા પૃથ્વીનો ગોળો લઈ
સમજાવવી.

ખંડ—જમીનના મોટા ભાગો પૃથ્વી પર જવામાં આવે છે, તેને
ખંડ કહે છે. (ખંડ=ભાગ.)

મહાસાગર—પાણીના ઘણા મોટા ભાગને મહાસાગર કહે છે.
(મહા=મોટો+સાગર=દરીયો.)

સમુદ્ર કે દરીયો—મહાસાગરથી નાના પાણીના ભાગને સમુદ્ર કે
દરીયો કહે છે,

ઉપસાગર—પાણીનો મોટો ભાગ જમીનમાં ગયેલો હોય તેને ઉપ-
સાગર કહે છે. (ઉપ=નાનો+સાગર=દરીયો.)

અખાત—સમુદ્રનો ફાંટો જમીનમાં ઉંડે ગયેલો હોય તેને અખાત
કહે છે.

ભુશીર—(ભૂ-પૃથ્વી+શીર-માથું.) પૃથ્વીનું માથું અથવા જમીનની
અણી સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને ભુશીર કહે છે.

ટાપુ—(ખેટ)—જેની ચારે બાજુ પાણી ને વચ્ચે કારી જમીન
તેથી જમીનને ટાપુ કહે છે.

સરોવર —જેની ચારે બાજુ જમીન ને વચ્ચે પાણી હોય તેવા
પાણીના ભાગને સરોવર કહે છે.

દ્વીપકદ્વપ—જેની ત્રણ બાજુ પાણી અને એક બાજુ જમીન હોય
એવા જમીનના ભાગને દ્વીપકદ્વપ કહે છે.

રણ—ઘણા લાંબા રેતીના પટને રણ કહે છે અને તેમાં રેતી સિવાય
કાંઈ નજરે પડતું નથી.

મેદાન—જમીનના સપાટ ભાગને **મેદાન** કહે છે.

ખંદર—જે ગામ અથવા શહેર દરીયા કાંઠે અથવા કોઈ મોટી નદી કાંઠે આવેલું હોય અને જ્યાં વહાણો અથવા આગબોટો મારફતે માલ ચડ ઉતર થતો હોય તેને **ખંદર** કહે છે.

સ્ટેશન—જે ગામ અથવા શહેરથી રેલવેમાં માલ તથા માણસો દેશ પરદેશ જતાં હોય, તેવા સ્થળને **સ્ટેશન** કહે છે.

સંયોગીભુમિ—જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધનારો જમીનનો નાનો ભાગ તેને **સંયોગીભુમિ** કહે છે.

સામુદ્રધુનિ—પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારો પાણીનો નાનો ભાગ તેને **સામુદ્રધુનિ** કહે છે.

પહાડ, ડુંગર અને પર્વત—જમીનનો જે ભાગ ઉંચાં ચઢી ગયો હોય તેને **પહાડ, ડુંગર કે પર્વત** કહે છે.

ખીણ—બે મોટા પર્વતોની વચ્ચે આવેલા નાના પ્રદેશને **ખીણ** કહે છે.

નદીનું મૂળ અને મૂખ—નદી જે જગ્યાએથી નીકળતી હોય તેને **નદીનું મૂળ** કહે છે, અને નદી જે જગ્યાએ દરીયા કે રણને મળતી હોય તે જગ્યાને **નદીનું મૂખ** કહે છે.

સંગમ—બે નદીઓ જે જગ્યાએ એક બીજાને મળે તે જગ્યાને **સંગમ** કહે છે.

ધોધ—જે જગ્યાએ નદીનું પાણી ઉંચાં જગ્યાએથી એકદમ નીચે પડતું હોય તે જગ્યાને **ધોધ** કહે છે.

ગુજરાતની ભૂગોળનો ટુંકો સાર.

પર્વતો—આબુ, આરાસુર, પાવાગઢ, રાજપીપળાના ડુંગરો, પારનેરા ગીર, ગીરનાર, શેત્રુજે, બર્ડો અને ચોટીલો વગેરે.

નદીઓ—ખનાસ, સરસ્વતી, સાબરમતી, મહી, નર્મદા, તાપી, વિશ્વામીત્રી, દાદર, અંખીકા, શેત્રુજી, ભાદર ને મચ્છુ વગેરે.

ખંદરો—દ્વારકાં, પોરખંદર, નવાખંદર, વેરાવળ, જનકરાખાદ, ભાવનગર, ઘોલેરા, ઘોઘો, ખંભાત ને સુરત વગેરે.

અખાતો—ખંભાતનો અને કચ્છનો.

ભુશીર—દ્વારીકાં.

દ્વીપકલ્પ—કાઠીયાવાડ.

જીલ્લાઓ—અમદાવાદ, ખેડા, ભરૂચ, પંચમહાલ, અને સુરત.

એજન્સીઓ—મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, સુરત તથા પશ્ચિમહિંદ સ્ટેટ્સ.

હવાખાવાના સ્થળો—માઉન્ટ. આબુ, ડીસા, કુમસ, હજીરા, તીથલ, બાલછડી ને વેળાવળ.

હિંદુઓનાં જાત્રાનાં સ્થળો—અંબાજી, બહુચરાજી, સીદ્ધપુર, ખેડપ્પલા, ડાકોર, ચાણોદ, શુકલતીર્થ, વડતાલ, પ્રભાસપાટણ અને દ્વારકાં.

જૈન લોકોનાં જાત્રાનાં સ્થળો—ભોયણી, ગીરનાર, શેત્રુજી વગેરે.

પારસી લોકોનાં જાત્રાનાં સ્થળો—ઉદવાડા, સંજાણ.

ઉના પાણીના ઝરા—દેવકી-ઉનાઇ, લસુંદ્રા અને દુવા.

ટેકરટ બુક તરીકે મંજૂર થઈ ગયું છે.

આરોગ્ય શીક્ષણ. (બીજી આવૃત્તિ)

ડી. ૦-૮-૦

લેખક,

રા. રા. હરરાય અમુલજીરાય દેસાઈ.

ગુજરાતી ધોરણ ૫-૬-૭ તથા ઇંગ્લેશ ધોરણ ૩
તથા ૪ માટે આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી છે.

ઈનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર થઈ ગયાં છે.

મધુરાં ગીતા.

બાળવર્ગથી માંડીને છઠ્ઠા ધોરણના બાળકોને
ઉપયોગી થાગ એવાં ગીતો.

સંપ્રદ કરનાર,

મેરી સેમ્યુઅલ મોલંકી.

ડી. ૦-૬-૦

આ ઉપરાંત દરેક જાતનાં નિશાળમાં ચાલતાં
અને બીજાં વાંચવાનાં પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી બજારબી
ભાવથી માળશે. માટે એકવાર અમારી જોડે ઠામ પાડી
ખાતરી કરવા વિનંતી છે.

મળાવાનું ઠેકાણું:—

બુકસેલર સાકરલાલ બુલાખાંદાસ.

કે. રીચીરોડ, બાલાહનુમાઈ પાસે,

મું. અમદાવાદ.

